

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ
хостуг

12+

№ 51
(19682)

2023 чылдың
июль 12
среда

Хүннүң үнери — 04:38
Ажары — 20:58
Хүн дурту — 16:20

Тыва дыл болгаш бижик найыры

Материалды 12-ги
арындан номчуур.

/ Чурукту Национал школа хөгжүдөр институттун сайтызындан алган.

Шуулганда киржип турар

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бо хүннерде Улан-Батор хоорайда Моолдун экономиктиг шуулганында киржип турар. Кожавыста күрүне ук шуулганны 2010 чылдан тура эрттирип келген...

/ 2-ги арында

Кывар-чаар чүүлдер өртээ

Республиканың Тарифтер талазы-биле албан чериниң дыңнатканы-биле, Тывада кывар-чаар чүүлдерниң өртээ бо чылдың июль айның баштайгы он хонуктарында, эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 13 хууга өскөн...

/ 3-кү арында

11

чаа школа тудуу болгаш 13 школаның капитал
септелгези республикада кидин түлүк чоруп турар.

Шуулганда киржиپ турар

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бо хуннерде Улан-Батор хоорайда Моолдун экономиктиг шуулганында киржип турар. Кожавыста күрүне ук шуулганны 2010 чылдан тура эрттирип келген.

Шуулганның ажылының үезинде республиканың Баштыңы Россияның Моолда Онза болгаш бүрүн эргелиг элчини Алексей Евсиков болгаш Моолдун Даштыкы херектер яамызының кожа-хелбээ чурттар-биле харыл-заа тудар департаментизинин директору Алтангэрэл Раднаабазарын-биле ужуражыр. Чурттар аразында кады ажылдажылганың мурнады көөр чүүлү болза, Тываны таварты эртер "Россия — Моол — Кыдат" деп кызыгаар кежилдир транспорт коридорун тургузары болур. Тургустунуп келген геополитиктиг байдалдарда ол коридор Россия Федерациязынга улуг ужур-дузалыг.

Моол тала-биле кады Тыва Республиканың Чазаа кызыгаар чоогунда де-вис-кээрлерни хөгжүдеринин

планнарын ажылдап кылып турар. "Россия Федерациязының күрүне кызыгаары" деп тускай сорулгалыг федералдыг программаның иштинге "Хандагайты" эрттирилге пунктузунуң чаартылгазы, «Абакан — Ак-Довурак», «Чадаана — Ак-Довурак» болгаш «Кызыл — Эрзин» аразының авто-оруну федералдыг өнчүже дамчыдып бээринин талазы-биле ажыл адакталып турар. Удавас ол чурттар аразының «Красноярск — Абакан — Ак-Довурак — Чадаана — Хандагайты — Улангом — Ховд — Урумчи» магистралының кезик-чамдыызы апаар.

"Хандагайты" эрттирилге пунктузунуң чанынга кызыгаар чоогунуң экономиктиг кады ажылдажылга черин тургузарының дугайында айтырыгны өөренип көрүп турар. Даштыкы садыг харылзааларының хөгжүлдезинге Тыва сонуургалдыг. Ылаңгыя болбаазыра-дылга болгаш эът кылыглары

киир сөөртүрүнүң кезээнге. Моон-биле холбаштыр Тыва Республика Моолдун барыын районнары-биле кызыгаарла-жып чыдар черлерге мал-маганның аарыының талазы-биле байдалды чавырылды-рар кады ажылдажылганың хемчеглерин ажылдап кылган.

Амгы үеде ажылдап турар культура-өөредилге про-граммаларына чаа деңгелче үндүреринге база Тыва сонуургалдыг. Мында чугаа чүнүң-даа мурнунда Тываның болгаш Моолдун чогаа-дыкчы коллективтеринин гастрольдарының үргүлчү-лелдинин, а ол ышкаш студентилер солчулгалының дугайында чоруп турар. Тываның күрүне университе-

динде чылдың-на Моолдан келген чүс хире оолдар, кыс-тар өөренип турар.

"Тыва-моол харылзаалар чоннарның езулуг найыра-лының үлегер-чижээ Рос-сия биле Моолдун чингине эрге-ажыктарына болгаш моон ыңайгы хөгжүлдезинге бараан болуп турар деп ди-дими-биле чугаалап болур мен" — деп, Владислав Хо-валыг бүзүрелдиг чугаалаан. Шуулганга кандыг айтыры-ларны көдүрүп шыдаанын Тываның Баштыңы бодунуң блогунда бижип турар. "Садыглажылга шинэзин, орук-чирик, аралажылга айтырыгларын калбартырын-га моол тала сонуургалдыг. Ылаңгыя, "Хандагайты —

Боршоо" эрттирилге черинин чаартылгазын дарый дооза-рынга сонуургалдыг" — деп, Ховалыг демдеглээн. — Ооң дугайында эрттирилге черле-рин катап тургузарының тала-зы-биле национал комитеттин даргазы Бугагийн Тулга-биле ужуражылга үезинде чугаа-лаштывыс".

Моолдун аъш-чем, көдээ ажил-агый болгаш чиик үлетпүр сайыды Болорчулуун Хаянга-биле ужуражылганың үезинде Тываның Баштыңы кожа-хелбээ черлерге мал-маганның ортузунга халдавырлыг аарыгларны болдурбазының талазы-би-ле "арыг де-вис-кээрлерни" тургузарының дугайында дугурушкан. Оон аңгыда, Моолдун Чазаның ора-лакчы даргазы, экономика болгаш хөгжүлдө сайыды Чимэдийн Хурэлбаатар-би-ле чугаалажылга база үре-түнелдиг болган.

Бо чылын Моолдун эконо-миктиг шуулганынга 1700 хире аалчылар келген. Июль 11-де олар моолдарның национал байырлалы — Наадымның ажыдышкынынга киришкен.

**/ Артур ХЕРТЕК
белеткээн.**

Тывада шалыңны чажырып төлээр чорукту сайгарган

Биче болгаш ортумак бизнес секторунда керээ чокка, «хөлегеде» ажыл-дап турар улусту тып-каш, эрге-хоойлу ёзугаар оларга күш-ажыл керээзи чардырар талазы-биле планның күүселдезин Тыва Республиканың Чазанга сайгарып чугаалашкан.

2023 чылдың эгезинден тура Тывага күш-ажыл керээ-зи чок ажылдап турган 670 ки-жини илереткен. Бир чылдың планы ёзугаар муң ажыл-дакчыга күш-ажыл керээзин кылдырар ужурлуг. Ажыл берикчилерин хынап тургаш, инспекторлар сагындырып чугаалаан соонда, 573 кижиге албан ёзузу-биле керээлерни дораан чардырган.

Кижиниң ап турар шалың орулгазының үндүрүглерин, камгаладылга дадывырын төлевейн, ону улаштыр чажы-рып ажылдадып турар болза, эге дерээзинде 10–20 муң рубльге торгаар. Оон база катап туттурар болза, 30–40 муң рубльге торгаар.

Чаштып ажылдаар улус-ту илередип тывар ажылды Тываның Күш-ажыл яамызы уштап-баштап турар.

Ниити российжи классифи-каторда «Өске-даа ачы-дуза» демдеглеттинген сайгарлык-чы чорукта кижилерниң хөй кези керээ чок ажылдап ту-

рары илереттинген. Ол дээр-ге компьютер, техниктиг херек-селдер септээр, эт-сеп кылыр, хеп дараар, идик септээр, парихмахерская, чараштаныр салон, хеп чуур, химчистка дээш чонга оон-даа өске ачы-дуза чедирер черлерде 231 кижини күш-ажыл керээзи чок ажылдадып турар болган.

Ийиги черде — садыглар болгаш автосервис мастер-скаялары. 104 кижини керээ чок ажылдадып турары 6 ай дургузунда илерээн.

Бо чылын пассажирлер аргыштырар адырны хы-нап эгелээринин дугайында айтышкынны Күш-ажыл яамызы берген.

Кызыл биле Туран хоорай-да хөй-ниити транспортунга баштайгы рейдлерни эрт-тирген. Кызылда — 8, Туран-да — 14 автобустарның ээлери хоорай иштинин маршрут-тарына чогуур чөпшээрели чок ажылдап турар болган. Олар шупту чөпшээрелди кылдырар апаар. Кы-зылда чөпшээрел чок автобустарының ээлеринге, «Автоколонна 17» ниитилел-биле керээ чарып алгаш, ажылдаарын сүмелзэн.

Мал өстүрер ажил-агый-ларда дузалакчы кадарчы кылдыр ажылдап турар кижилер-биле күш-ажыл керээзинин бар-чогун хынаа-рын тус черниң комиссиялары

сүмелеп турар.

Чижээ, хуу дузалал ажил-агыйлыг улустуң хөй кези бот-хандырылгалыг ажил (самозанятый) деп эрге-байдалдыг болгаш, үндүрүг төлевейн турар. Ынчалза-даа чамдык улустуң малының баш саны 1 муң ажыг, 2,5 гектар хуу чер участоктуг болгаш хөлезилиг ажилчыннарлыг. Хоойлу ёзугаар ындыг ажил-агыйлар, хуу сайгарлыкчы кылдыр бүрүткөдип алгаш, чогуур үндүрүглерни төлээр ужурлуг.

Социал керээ күш-ажылчы хамаарылгаларны чурумчударының чедиш-кинниг чеспээ болур дээрзин хуралга сайгарып чугаа-лашкан. Чижээ, хуу дузалал ажил-агыйлыг улус, идик септээр мастерлер болгаш өске-даа ажил-ишчи кижилер боттарының ажил-херээнге албан ёзузу-биле чөпшээрел кылдырып азы хуу бизнестин ажыдып ап болур.

Бо чылдың эгезинден тура республикага 422 кижиге социал керээ-биле хуу ажил-херээн ажиткан. Со-циал деткимчени кижилер хергеп, сураглап турар, ынчалза-даа чамдык улус ажылын шуудадып шыдавайн баргаш, сайгарлыкчы азы бот-хандырылгалыг ажил деп эрге-байдалын хуусаа бетин-де соксадыр ужурга таваржып

турар. Кожууннарның социал керээ чарар кижилерни шилип турган комиссия бо байдалга буруулуг дээрзин анализтин түңнели-биле тодараткан.

Ажылдың уг-шин шилиир-де, кижиниң бизнес чорудуп билиринге, ооң профессионал билиглеринге, эртемниниң квалификациязынга болгаш арга-дуржулгазынга шын эвес үнелээшкин берип турары эң-не нептереңгей частырыг апарган.

Хоойлу-дүрүм ёзугаар кижилерге күш-ажыл керээ-зи чардырар комиссияның чартык чыл дургузунда ажи-лын түңнээн. Мөңгүн-Тайга, Тожу, Чаа-Хөл биле Тере-Хөл кожуннар «хөлегеде чаш-тып» ажылдап турган улусту тыпкаш, оларга күш-ажыл керээзи кылдырар талазы-биле планын күүсеткеш, эки ажылдаанын бадыткаан.

Планының 50 хуузу бе-зин күүсетпээн Чөөн-Хемчик, Өвүр, Чеди-Хөл, Тес-Хем, Таңды, Сүт-Хөл биле Кызыл кожуннарны багай түңнелдиг ажылдап турар деп санаан.

Күш-ажыл керээзи чок ажылдаар чорукту эвээже-дин Россияның Чазанга 2015 чылда саналдаан.

Кижини керээ чок ажил-дадыры дээрге ооң социал магадылалын, пенсия, эмчи камгаладылгалы, чылдың ээлчеглиг шөлээзин, чаш уруг божууру-биле узун шөлээзин алыр эрге-ажыктарын хажы-дып турары-дыр.

Чурттуң эрге-чагыргазы кижилерни ынчаар ажылда-дып турар чорукка удур деми-

селди чарлаан. «Хөлегеде» чаштып ажылдап турар улустуг черлерни күрүне та-лазындан тодарадыры берге эвес болуп турар. Ынчангаш улусту чажыт ажылдадыр чер-лерни кызылары-биле регион бүрүзүнге чылдың-на квота тургускан.

Бичии суурларның чурт-такчылары бот-боттарын та-ныыр-билчир болганда, кижилерни керээ чок ажылдадыр чорук дораан билдине бээр. Хоорайларга, регионнарга ындыг чүүлдерни илередип тыварына үндүрүг албаны, пенсия фондузунуң специа-листери дузалап турар. Чүге дизе шынчызы-биле күш-ажыл төлевирин бээринден ойлап-дезер бүдүрүлгелерни олар дөзүндө көрүп турар.

Чижээ, ажилчыннарынга регионда көрдүнгенинден эвээш түңнүг шалың төлөп турар болза, ол күш-ажыл хоойлужудулгазын хажы-дып турарының бир демдээ. Сайгарлыкчының бүдүрген барааннарының хемчээли хөй, а ажилчыннарының саны эвээш болза, ол бүдүрүлгедө база «чажыт» ажилчыннар барының демдээ.

Республикага 2015–2018 чылдарда барык 5 муң хире кижиге күш-ажыл керээлерин чардырган. Дөрт чыл иштинде ортумак болгаш биче бизнес-ти «хөлегеде» үндүргеш, 28–30 муң ажилчын олуттар-ны хоойлу ёзугаар чурумчут-кан.

**/ Тываның Чазаның
медээлеринден Р. ДЕМЧИК
белеткээн.**

Кывар-чаар чүүлдер өртээ

Республиканың Тарифтер талазы-биле албан чериниң дыңнатканы-биле алырга, Тывада кывар-чаар чүүлдерниң өртээ бо чылдың июль айның баштайгы он хонуктарында, эрткен 2022 чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 13 хууга өскөн.

Тарифтер талазы-биле албан чери биле Одаар чүүл болгаш энергетика яамызы Кызыл хоорайда бензин кудар станцияларны кезип, кайы станцияда кандыг кывар-чаар чүүлдерни чүү хире акша-көпеекке садып турарын демдегледип алганнар-даа. Чижээлээрге, "Белдир" бензин кудар станцияда 92 марканың бензинниң 1 литрде өртээ 58 рубль 50 көпеек, "G2" бензин кудар станцияда 92 марканың бензинниң 1 литрде өртээ 55 рубль 79 көпеек, а 95 марканың 59 рубль 86 көпеек болган.

Тарифтер талазы-биле албан чери биле Одаар чүүл болгаш энергетика яамызының санап сайгарганы-биле алырга, Кызыл хоорайга бензин өртээ июль айның баштайгы он хонуктарында 2 хууга өскөн. Тываның бензин кудар станцияларында бензин өртээ, Россияның өске регионнарында деңнээрге, элээн бедик дээрзи черле билдингир-ле болгай. Чүге дээрге кывар-чаар чүүлдерни Ачинск дээш Сибирьде нефть болбаазырадыр өске-даа заводтардан садып ап турар, орук-транспорт чарыгдалдары кывар-чаар материалдар өртээниң өзөрүлгөсү база немере. Тывага кывар-чаар

чүүлдер өртөктериниң аартаанын Сибирьде заводтарның септелгези, нефть продуктуларын мөөңнөп садар өртээниң "план ёзугаар" өскөни-биле дарга-бошкалар тайылбырлап турза-даа, кол чылдагааннар ол эвес.

Россия дээрге бойдустун казымал байлактарындан болбаазырадып кылган продуктуларның садып-саарарының өртөктерин хостуг салыпкан, оларны өйлээриниң аргаларын, өй-чижээ хойлуужудуп тургуспаан күрүнө. Ооң бир чижээ хөмүр-даш. Россия Федерациязының Пре-

зиденти турган Борис Ельцинниң 1993 чылдың июнь 21-де үндүргени "Хөмүр-даш үлетпүрүндө байдалды турмучудар талазы-биле хем-чеглер дугайында" 934 дугаар Чарлында хөмүр-даштың болгаш оон болбаазырадып бүдүргөн продуктуларның өртээн хостуг (рыноктуг) деп доктааткан. Россияда социал-экономиктиг байдал кончук берге, шахтерлар боттарының эрге-ажыктарын камгалаарын күрүнениң удуртулгасындан негеп, шыңгыы политиктиг күш апар хире боорга, Борис Ельцин хамыктың мурнунда политиктиг сорулга-биле ук чарлыкты хүлээп алган. Политиктиг чылдагаан-биле хүлээп алган бо чарлык ёзугаар хөмүр-даш өртээн хостуг салыпканы компанияларга өртөктерге хостуг чаңнаар арганы берген, а хөмүр-даш хереглекчилеринге, эң ылаңгыя чурттакчы чонга, дыка аар социал-экономиктиг согуг болган. Нефтиден болбаазырадып бүдүргөн бензин ышкаш кывар чүүлдерниң өртөктери база хойлу-дүрүм ёзугаар өйлөттинмейн, чурттуң ниити экономиказынга, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазынга-даа эки эвес салдарлыг болуп турары ол.

Россияның нефть сордуруп турар компаниялары даштыкы чурттарже хөй нефтини үндүр садарын кызыгаарлаар, чурт иштинге кывар-чаар

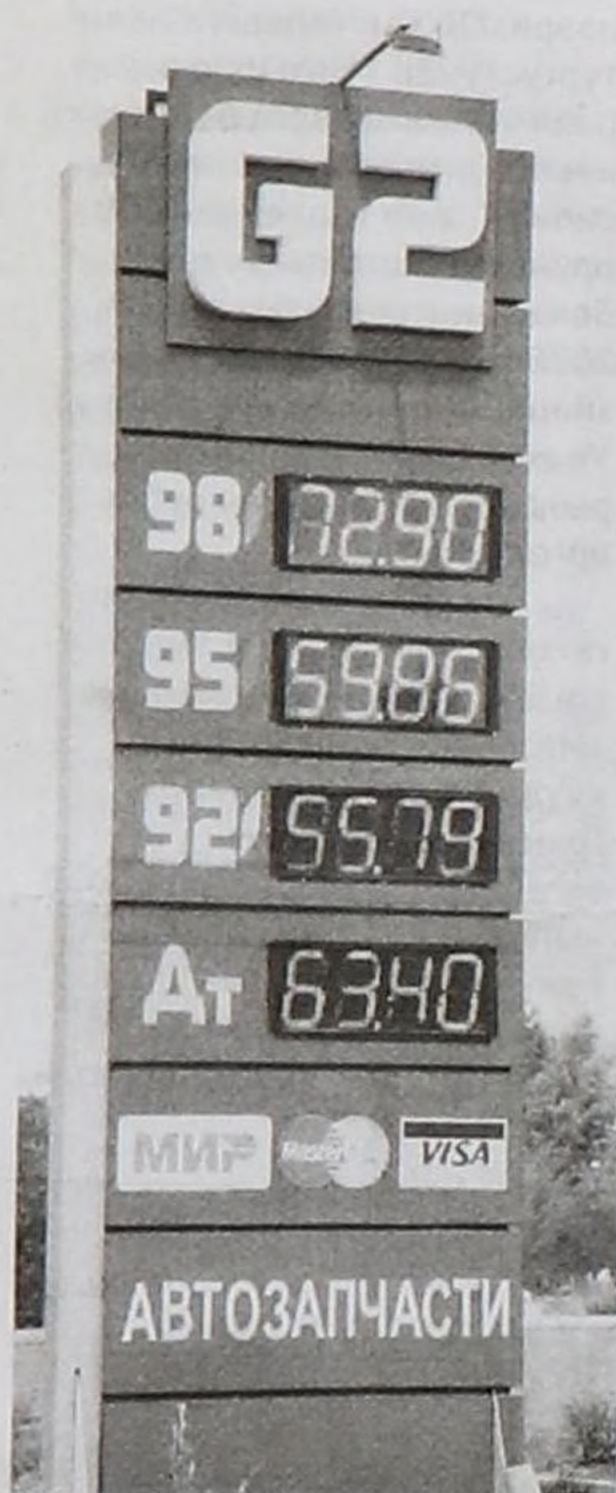
чүүлдерни дыка улуг эвес өртөктер-биле садарында оларның сонуггалын бедидер сорулга-биле «демпфер механизми» деп арганы 2019 чылда ажыглаан. Ооң утказы мындыг, бир эвес нефть компаниялары чурт иштинге бензин дээн ышкаш өске-даа хөйну садып, өртөктерни дыка аартатпас болза, РФ-тиң бюджетинден дотация акшаны оларга тускайлап берип турган. Бо арга Россияның иштинге кывар-чаар чүүлдер өртээн дыка улгаттырбас байдалды кезек када тургускан. Европа чурттарында нефть продуктуларын үндүр садар рынок 2022 чылда кызылаарга, Россияның иштинге кывар-чаар материалдарны садарын компаниялар

көвүдөдип, өртөктерни дыка өстүрбейн турган. РФ-тиң бюджетинден компанияларга «демпфер акшазы» бээрин база соксаткан. Ол үеде россияжи компаниялар нефть рыногун дилеп, ону Азия, Африка чурттарындан тып шыдаан. 2023 чылда нефть продуктуларын ол рынокче үндүр садарын компаниялар көвүдеткен, иштиги рынокка эвээжеткен. Ол чылдагаан-биле бензин өртээ бо чылдың ийиги чартында өзүп эгелзэн.

Нефть продуктуларын садып-саарарының талазы-биле эксперттерниң догааштырып турары-биле алырга, Россияның Чазаа чурт иштинге нефть продуктуларын көвүдөдир, оларның өртээн өйлээри-биле «демпфер механизми» база катап ажыглаар, даштыкы рынокче үндүр садарын өске-даа аргалар-биле кызыгаарлаар чадавас.

Бензин өртээ өзөрүлгөсү кандыг-бир арга-биле соксаттыр-даа болза, ол сөөлгү деңнелинден чиигевезин хереглекчилер билип турар. Ону амыдырал көргүскөн.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.
Буян ООРЖАКТЫҢ тырт-тырган чуруктары.

| ЧУРТТААРЫНГА ТААРЫМЧАЛЫГ ДЕВИСКЭЭР |

Кызыл-даван сүзүп эртер...

Бо чылдың июль айның 10-11 хүннери магаалыгла хүннер болду. Изиг, кандаашкынның чайны өттүр кижилерниң үрде маананы чаъс республиканың кожууннарының чамдызынга, найысылал Кызыл хоорайга чаапты. Оран-делегей өктерелдиг өлүң-шыгын хайырлады деп кижилер чалбарып, өөрүп турдулар. Хоорайның кудумчуларында, шөлдеринде, сесерликтеринде, ооң коок-кавызында ховуларда оот-сиген каракка көзүлдүр-ле ногаарарып, чайгаар бүткен хевис ышкаш апарды.

Кызыл хоорайның кудумчуларының чамдызынга июль 10-да чайыктаан чаъстың суу хөөлбектелип, эң ылаңгыя чадаг кижилерниң ыңай-бээр

аргыжарынга, кудумчулар кежеринге, албан черлери болгаш садыг саймаа дээш өске-даа черлерже чорук-херек чогуудуп алырынга дыка шаптыктыг апарган. Оларның чамдызы идиктерин уштуп тудуп, хөөлбектерни кызыл-даван сүзүп эртип тургулады. Красноармейская кудумчуда "Гаруда" садыгның баарында хоорайның эң хөй хөлээзинниң черинде, Интернациональная кудумчуда ДОСААФ чанында, Щетинкин-Кравченко биле Чүлдүм кудумчуларның белдери дээш өске-даа чамдык черлерде июль 10-да чайыктыг чаъс суу кончук улуг хөөлбектер кылдыр хөлдөни берген. Хөөлбектелген чаъс суу хөй квартиралыг каът бажыңнарның эң адаккы кадынче кири агар чыгыгы турган.

Июль 11-ниң хүнүнде Кызыл хоорайның "Чаагайжыдылга" муниципалдыг бүдүрүлгезиниң тускай машиналары чаъс суу сордуруп, өскээр аппарып төп тура хүнээш. А ол дээрге артык чарыгдалдар-дыр. Бо чүүл чүгле чаңгыс 2023 чылда эвес, мурнуку-даа үеден катап келген. Ооң кол чылдагааны Кызыл хоорайның кудумчуларындан болгаш хөй каът бажыңнарның девискээринден чаъс суу чаяр системаның, суг чыгыр кудуктарның чогу. Кызыл хоорайның чурттакчылары, чаъс-чайык болган санында-ла, бо айтырыгны массалыг информация чепсектеринге көдүрүп турганнар. Ону шиитпирлээриниң дугайында мэрияның талазындан аазаашкыннар база болгулаан. Ынчалза-даа херек

кырында кылдыңан ажилдар чоннуң караанга көзүлбес, суггур чаъс чагган санында Кызылдың кудумчуларынга улуг суг хөөлбектери тыптып кээри биезги хевээр. Хоорайның кудумчуларында оруктары чаарты кылып тургаш, чаъс суу чайладыр системаны тутпайн турарын кызылчылар массалыг информация чепсектеринге көдүрүп келгеннер. Орус улустун мерген үлегер чу-

гаазында дег – чүэк биезги черинде хевээр.

Найысылал Кызыл хоорайда "Чурттаарынга таарымчалыг девискээр" деп программаны боттандырып тура, чаъс суу кудумчулардан аксып чорудар система тудуунче шыңгыы кичээнгеи тус черниң эрге-чагыргазы салыры чугула.

/ Лопсан МОҢГУШ.

Эгелээшкиннер төлевилелдери

Улусчу чогаадылга төвүнге Тыва Республиканың Баштыңының чанында Хамааты эгелээшкиннер чөвүлелиниң чыыжына киржикчилер республиканың социал чаагай чоруун хевирлеп тургузарының талазы-биле боттарының көрүжүн болгаш бодаалдарын таныштырган.

“Тыва узун назын” программаның төлевилелдериниң дугайында дайынның, күш-ажылдың, чепсектиг күштерниң болгаш эрге-хоюлуу камгалаар органнарның хоочуннарының (пенсионерлерниң) Бүгү-россия хөй-ниити организациязының Тывада регионалдыг салбырының даргазы Сагаан-оол Долгарның илеткели

өскелерден ылгалып турар.

Ук төлевилелдерни кысказы-биле таныштырарга мындыг.

Бо хүннерде республиканың 8 бажың-интернадында болгаш «Поддержка» (Деткимче) дея комплекстиг төпте 900 ажыг кижиге чурттап турар, ук албан черлери 927 орунга көрдүнген. Назыдап кыраан 600 хире кижилер болгаш инвалидтер ачы-дузаны бажың-балгадында ап турарлар. Амдыгаа чедир социал ажаалда-тежээлдеңи шынарының болгаш чедингириниң айтыры чидиг болуп артпышаан. Бажың-интернаттарда оруннар чедишпейн турарындан 1500 хире кижиниң социал тежээлдези чок. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика талазы-биле яамызының адынга айда-ла 23 хамааты-

дан оларны күрүнениң бажың-интернадынга тургузарының талазы-биле билдиришкиннер кирип турар. Чылда-гааннары аңгы-аңгы. Бирээде:

- 49 хуузу чурттаар оран-савазы чок, бажың-балгатты хөлезилеп азы дөргүл-төрелиниң чанында чурттап турар хамаатылардан,

- 23 хуузу дөргүл-төрели назыдап-кыраан азы аарыг-аржык кижилер ажаап-тежээр арга-дуржулгазы чок хамаатылардан,

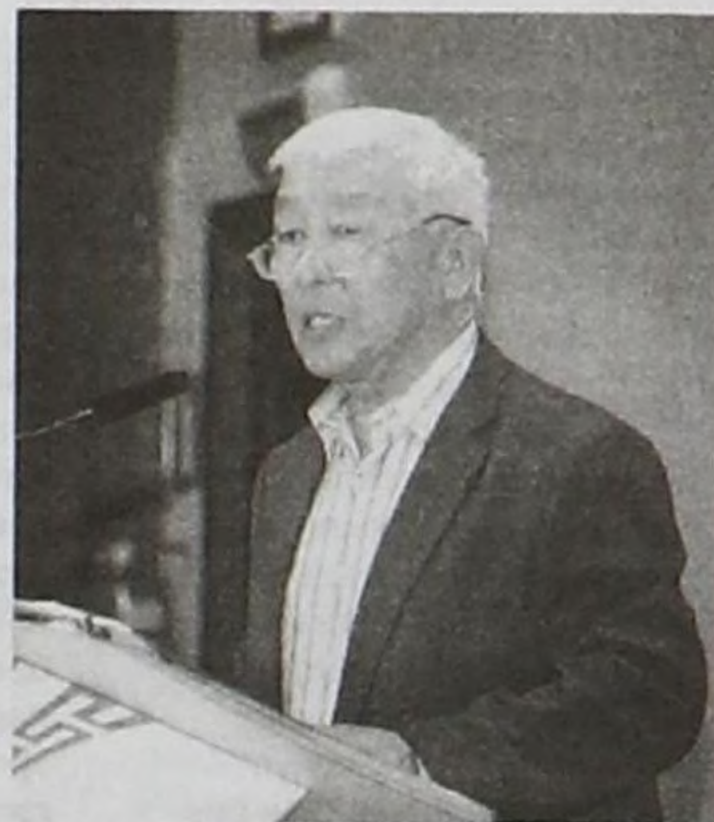
- ажил-ижиниң чай чок болганының ужун хамаатыларның 17 хууздан дөргүл-төрелдерин ажаап-тежээринден ойталап турар,

- ажы-төлүнүң 11 хуузу өске регионнарда чурттап турар.

Ийиде, дыка хөй специалистер ажилдаары-биле өске регионнарже көжүп чоруп турар.

Уште, аныяк-өскен улуг назылыг салгалга хүндүткел чок.

Мооң ужун Сагаан-оол Долгар “Тыва узун назын” программаның төлевилелдерин саналдап турар. Программаның кол сорулгазы болза эмчи дузазынга хереглелдиг назыдап кыраан кижилерни, инвалидтерни бажың-балгатка азы стационарларга ажаап-тежээри, тежээлдеңи курстарын

/ С.К. Долгар.

болгаш школарын хевирлээр. Ол үш төлевилелден тургустунар: “Назыдап кыраан хамаатыларга болгаш инвалидтерге хууда пансионат” деп төлевилел 100 оруннуг баштайгы хууда бажың-интернаттың тудуун 2025 чылда, инвесторларны кириштирип тургаш, эгелээр. Ук айтырыгны боттандырынга 1 млрд 23 сая рубль негеттинер.

- хүнде 5 катап чөмгерилгелиг, хүндүскү үеде эмнелге-социал эдип-чазалгазының «Назыдап кырааннарда хууда бажың» төлевилел. Грантыларның акша-төгерииниң күсели-биле 2030 чылга чедир республиканың кожуун бүрүзүнге 10–15 хире назыдап кыраан кижилерге, инвалидтерге “уруглар садтарын” ажайдар.

Бо хүннерде Барыын-Хемчик, Тес-Хем, Каа-Хем, Сүт-Хөл кожууннарның чагырга черлери ээн-хос турар оран-саваны үндүрүп бээриниң, ол бажың-балгаттарга септелгени чорударының талазы-биле ажилдарны чорудуп турарлар.

- “ажаалда албаны” төлевилел, ооң ажылын 2024 чылдан тура Кызыл хоорай, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Кызыл кожууннары дээн чижектиг 4 улуг муниципалитетке организаастаары көрдүнүп турар. База-ла инвесторларның акша-хөреңгизиниң күсели-биле.

Бо хүннерде ажаалда-тежээлде талазы-биле дузалакчыларны өөредип турар федералдыг саарылга чок организациялар-биле дугуржулга бар.

“Тыва узун назын” программаның боттанылганының үезинде элээн хөй соругдаан чүүлдерни чедип алыры көрдүнген: күрүнениң бажың-интернаттарынче ээлчегни сыыгадыры, назыдап кыраан кижилерниң болгаш инвалидтерниң өг-бүлелеринде психолог-туг байдалды экижидери, бюджеттиң чарыгдалдарын камнаары, чаа ажылчын туруштарны тургузары дээш оон-даа өске.

/ А. ХЕРТЕК
Белеткээн.

Күш-ажыл отрядтарын катап тургузар

Эрткен неделяда Хамаатыларның бот-идепкейин деткиир чөвүлел хуралы Тыва Республиканың Баштыңының удуртулгазы-биле Улусчу чогаадылга бажыңына болган. Аңаа Чөвүлелдиң кежигүннери, удуртукчулар, хөй-ниити организацияларының идепкейжилери, федералдыг болгаш республика чергелиг организацияларның, кожууннарның удуртукчулары киришкен.

Таныштырган төлевилелдер аразындан Чонну ажалга хаара тудар албанның хоочуну Кара-оол Лапчаа аныяк-өскенни кижизидеринге ажыктыг хөй-ниитижи ажилдарны организаастаарын, ылаңгыя күш-ажыл лагерьлерин катап тургузар дугайында илеткээн.

Совет үелерде ышкаш күш-ажыл отрядтарын катап тургузар саналын хоочун бодунуң илеткелинге айыткан: «Ол үениң аныяктары картофель, ногаа ажаалдазынга кирип, мал чеми белеткелинге, хой кыргылдазынга ажилдап турганын сактыр боор силер. Оолдар, кыстар хостуг үелеринде пионербол, лап-

ту, хол бөмбүү дээн ышкаш спортчу оюннарда идепкейлиг кирип турду. А оюнга киришпес кижилер шыдаар шаа-биле аарыкчылаар турган болгай.

Ажы-төлдү чажындан күш-ажылга чаңчыктырар. Углан-нышкын аайы-биле ажилдадып шенеп эгелээр, чоорту ол кандыг ажыл аңаа тааржырын биле бээр. Мергежилин шын шилип алган кижиге чер кезип, ажыл чок чорбас-тыр ийин».

Берге элээдилерни ажилга хаара тударга, чурум үрээр безин чайы чок апаар дээрзин Кара-оол Лопсанович чугаалап турар: «Бир звес уруг ажыл төлевирин ап эгелээр болза, күш-ажылга ооң хамаарылгазы өскерлип, ону үнелеп эгелээр. Оон ол акша ажилдаксап эгелээр. Ажыл кылырга, шалың алыр-дыр деп чүүлдү билип эгелээр».

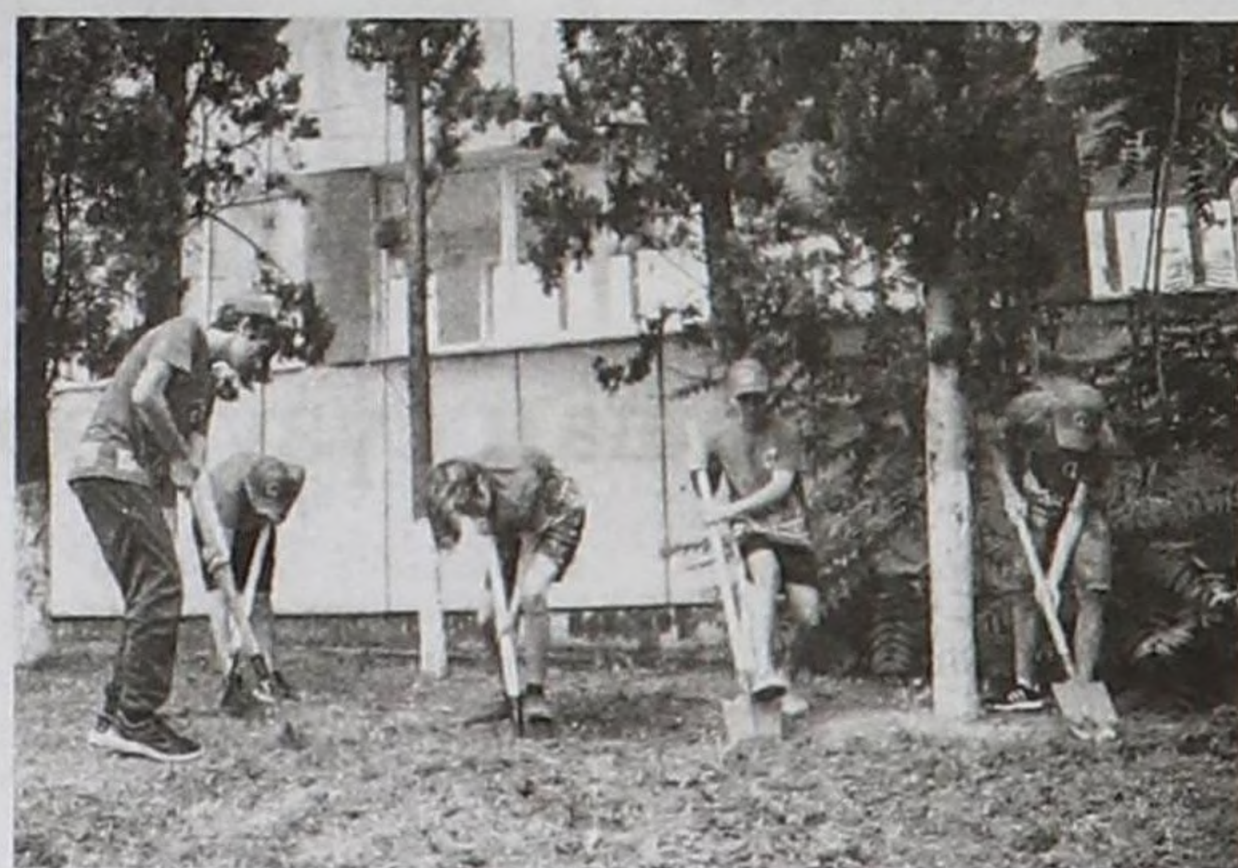
Ол ышкаш уругларны сонуггалының аайы-биле бөлүктээр деп хоочун саналдап турар. Чижээ, техникага сонуггалдыг уругларны аңгы бөлүктээш, оларны янзы-бүрү техника чыырынга өөредир. Дириг амытаннарда ынак уруглар бар болза, оларны сакман ажылынче, хой кыргылдазынче, көржөк колтарар ажилдарже, сизген кезилдезинче, кыс

уругларны инек болгаш өшкү саалдазынче хаара тудар. Үнүш өстүрүксээрлерни ногаа ажаалдазынче, чурттакчылыг черлерниң ногаанчыдылгазы, чаагайжыдылгазынче, өзүмнер олуртур, клумбалар аштап-арыглаарынче мөөңнээр.

«Бо бүгүнү каяа, кандыг оран-савага организаастаар деп айтырыг тургустунуп кээр чугаажок. Тускай лагерьлер тургузарынга, айыыл чок чоруктуң болгаш гигиенаның негелделеринге дүгжүр оран-савалар херек. Чаа оран-сава тургузарынга база кадрлар белеткээринге хөй акша-хөреңги херек» — деп, К. Лапчаа демдегледип турар.

Кижизидилге ажилдарынче дарый кирер дээр болза, баштай ам ажилдап турар дыштанылга лагерьлериниң девискээрлеринге ол ажилды организаастаар болза эки, ында уруглар-биле ажилдаар дуржулга бар болгай.

Стационар болгаш школа чанының лагерьлеринче барып шыдаваан уругларны чөмненилге черлеринге: столоваялар, кафелерге официант, аяк чуур, поварларның дузалакчызы дээн ышкаш өске-даа ажилдарны сүмелеп болур. Ол ышкаш парктар-

га, сесерликтерге ажилдап, хоорайдан дашкаар, чижээ дачаларга чүге ажилдап болбазыл. Баштайгы дээрде, үе эрттирбези-биле, бо ажилды ынчаар эгелеп алыр болза эки.

Күш-ажыл лагерьлеринге уругларга ажыл төлевирин тургузары күзенчиг. Кандыгдаа ажыл төлевирлиг деп чүүлдү уругга билиндирер. Ол ышкаш эң-не идепкейлиглерге хүндүлел бижикир тыпсыры албан дээрзин хоочун илеткээн.

Эң-не кол чүүл — назы четпээн берге уруглар аразынга хоюлуу-дүрүм үрээр чорукту

болдурбазы-биле профилактиктиг ажилдарны чорудар.

- Шын звес орук шилип алган элээди уруг күш-ажылдың ачызында медресели өскерлип, ажыл чок тенип чорбайн, акша ажилдап алыин деп боданып эгелээр.

- Келир үеде мергежилин шилип алырынга профориентация ажилдарын чорудар болза, ол келир үеде кым болурун тодарадып алыр.

- Ажыл төлевири уругга улуг деткимче болур. Уругну күш-ажылга чаңчыктырып турарының ол.

/ А. СОЯН
Белеткээн.

Ытка ызырткан таварылгада....

Чурттакчы чоннуң аразын-га “Ыттар хоойлузу” деп ат-сураа нептерээн, “Дириг амытаннарга харысалгалыг хамаарылга дугайында” 498 дугаарлыг федералдыг хоойлуга таарзынмаанын илеретпээн регион Россия-да барык чок. Ынчалза-даа Президентиниң холунуң үжүү-биле быжыглаан хоойлуга олар күш четпээн.

Бо хоойлунуң ат-сывын алыр болза, бүгү дириг амытан-нарга камныг хамаарылга дугайында болгу дег. Ынчалза-даа ук хоойлуда чугаа чүгле ыттарга камныг хамаарылга дугайында. “Ыттар хоойлузу” Күрүне Думазы база хая-даш дег камгалап турар. 2021 чылдың март айда Кызыл хоорайның солагай талакы дачаларына херээжен кижини, 2021 чылдың декабрь айның 29-тун хүнүнде Якутск хоорайның ипподром чанынга Соңгу-Чөөн чүк федералдыг университеттин башкызы 54 харлыг Сардана Слепцованы бөлүк ыттар үзе-чаза ызырып өлүргени дээн ышкыш ыттарның азыг-дигинден өске-даа кижилерниң хей черге амы-тынындан чарылганы “Ыттар хоойлузу” үндезининден эде көөрүңгө чылдагаан звес болуп турар.

Делегейиниң чурттарының хей кезинде тоянчы ыттарга хамаарылга практиказының арга-дуржулгазы: хоргадап черинче кирген ыттарны акта-лаан соонда оон үндүрүп салбас, ээзи тывылбаан азы өске кижилер, ачы-буян организациялары азырап албаан таварылгада ыттарны хоойлуда көрдүнгөн хуусаа дургузунда азырааш, “удудур” сыкыртып кааптар. Тоянчы ыттарның санын өйлээриниң чогулгалыг аргазы ындыг дээрзин хей чурттарның арга-дуржулгазы бадыткаан. А россияжи хоойлуда бо арганы шуут хүлээп көрбээн. Ын-

чангаш “Ыттар хоойлузу” күүседириниң бюджети — дүвүчүк уургай дег апарган.

Ыттарның ээлериниң азырап алган ыттары дээш хоойлу-дүрүм ёзугаар харыс-салгазы, сумулар, кожуун-нар болгаш хоорайлар эрге-чагыргаларының тоянчы ыттарны тудар болгаш хор-гадап черлеринге азыраар, акталаар дээн ышкыш 498 дугаарлыг федералдыг хоойлуда көрдүнгөн хемчеглер хүн бүрүдө чуртталганың берге-леринге, регионнарның чегей бюджетинге үскеш, “дактагай-ланып” турар.

Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык суурнуң кудумчуларында ыттар көвүдээш, олар бөлүк-бөлүк кылдыр чыгып алгаш, кижилерге айыылдыг апарганын тус чер эрге-чагыргазы дыңнадып, бир звес ытты бажыңың чанынга тударының дүрүмнерин ээзи сагывас болза, ол Тыва Республиканың Административтик корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында кодекизиниң 8.4-кү чүүлүнүң 3-кү кезээниң, 13-кү пункту-зу ёзугаар 1000 рубльден хей акшага торгаадып болурун, бир звес ыт кайы-бир хамаатыны ызырып каар болза, ол хамаа-тыга когаралды хоойлу-дүрүм ёзугаар төлээр апаарын сагын-дырган.

“Ыттар хоойлузу” не-гелделерин күүсетпээни дээш, ыттарның ээлеринге, тус черлерниң эрге-чагырга органнына хамаарыштыр россияжи хамаатылар хо-мудал билдиришкиннерни прокуратура, суд органнына чедир кирип, моральдыг болгаш материалдыг кога-рал дээш эвээш звес акшаны төлөдип ап турары элээн көвүдээнин юристер демдег-леп турар. Тывага база ындыг таварылгалар болгулаан. Чи-жээлээрге, Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурга 2022 чылдың март айда школачы уругну кожазы кижиниң ыды ызырган

дээш, ыттың ээзинден 15 муң рубль акшаны когараан талага төлөп бээр шиитпирни Кызыл кожуунуң суду хүлээп алган.

Бичии ажы-төлдү ыттар ызырган дугайын-да дыңнадылар интернетте социал четкилерда элээн хөй. Март айда Кызыл хоорай-га 3-кү классчы уругже бөлүк ыттар халдааш, оларның би-рээзи ону ызырган. Уругну ыттардан херээжен кижичарып кагбаан болза, айыыл-халап болур чыгы. Бичии уругну дүргөн дуза пункту-зунга чедиргеш, балыгны дуй-даарап, өске-даа эмчи дузазын көргүскөн.

Алдын-Ай деп кижичарып оон уруун чиптеп каан ыт ызыр-ганын, уруун школага чедиргеш, кичээлдер соонда уткуп ап, шүүдөп турарын социал четки-де бижээ.

Ыт ызырган дээш, мате-риалдыг когаралды дуглаа-рын Россия Федерациязының Хамааты кодекизиниң 1064-кү чүүлүндө, моральдыг кога-ралды дуглаарын Хамааты кодекизиниң 151-ги чүүлүндө тодарадып каан. Бир звес ха-маатыны тоянчы ыт ызыр-ган болза, моральдыг болгаш материалдыг когаралды тус черниң муниципалдыг

органнының бюджетинден дуглаар ужурулуг. Чүге дээрге муниципалдыг органны тоян-чы ыттарны кудумчулардан тудары ышкыш оон-даа өске ажылдар дээш хоойлу ёзу-гаар харыс-салгалыг. Чижээ-лээрге, назы четпээн уругну тоянчы ыт ызырганы дээш Саха (Якутия) Республиканың “Черский суур” муниципалдыг тургузугнуң бюджетинден 50 муң рубль акшаны когараан талага төлөдип бээр шиитпир-ни Нижнеколымский районнуң суду хүлээп алган.

Россия Федерациязының Хамааты кодекизиниң 1064-кү болгаш 151-ги чүүлдерин ыттарга ызырткан хамаа-тылар элээн хөй-биле ажыглап эгелээнин юристер демдег-леп турар. Ол чүүл ыттарның ээлериниң, тус черниң муниципалдыг органнының “Ыттар хоойлузу” сагырынга болгаш күүседиринге харыс-салгазын шыңгырадып эгелээн.

Ытка ызырткан кижичарып бодунуң хамааты эрге-ажык-тарын эрге-хоойлу органны дамчыштыр камгалап, мо-ральдыг болгаш материалдыг когаралды ыттың ээзинден азы тус черниң муниципалдыг тургузугнуң бюджетинден төлөдип алыр дизе, дараазын-

да чүүлдерни албан кылырын юристер сүмелеп турар:

— ытка ызырткаш, канчаар балыгланганын, кайы медици-на албан черлеринден кандыг эмчи дузазы алганын, кандыг эмнер-биле эмнеткенин бадыт-каан шындылганы бижиттирип, ону берген эмнелге чериниң таңмазы-биле бадыткадыр;

— ытка ызырткан ду-гайында полицияга дүргөн дыңнадыр, полицейжилерге балыгларны, орбак идик-хеп-ти көргүзөр, хомудал бил-диришкинни полицияже бижиир;

— ытка ызыртканын ба-дыткаар херечилерни тыпкаш, оларның-биле харылзажыр ар-галарны билип алыр;

— ыт ора ызырган идик-хептиң өрттээн, эмнээш-кин үезинде ажыглаан эмнерниң болгаш өске-даа чарыгдалдарның өртек-үнезин бадыткаан документи-лерни (чектерни) чыып алыр;

— ыттың ээзинге азы тус черниң муниципалдыг ор-ганына чарыгдалдарны эки ту-ра-биле дуглап бээр дугайында билдиришкинни (когаралдыг түнүн айтыр) кириер;

— ыттың ээзи азы тус черниң муниципалдыг органы эки тура-биле когаралды дуглап бээрден ойталаар болза, когаралдыг түнү 50 муң рубльден эвээш таварылгада эптештирилге (мировой) судун-че хомудал билдиришкинни бижиир. Бир звес когаралдыг түнү 50 муң рубльден хөй болза, кожуун азы хоорай су-дунче билдиришкинни кириер.

Бир звес ытка ызырткан кижичарып бодунуң хамаа-ты эрге-ажыын моральдыг болгаш материалдыг когарал-дарны эрге-хоойлу органны таварыштыр дуглап алыр аргалар-биле камгалап турар болза, ыттарның ээлериниң, тус черлерниң муниципалдыг органнының хоойлу-дүрүм мурнунга харыс-салгазы дыңсыыр.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

| МЕДЭЭ |

Фондунуң пунктуларын ийи кожуунда ажыткан

«Ада-чурттуң камгалак-чылары» күрүне фондузунуң Тывада салбыры улуг ко-жууннар төптеринге хамаа-тылар хүлээр пунктуларны тургузар.

«Ада-чурттуң камга-лакчылары» күрүне фондузу дайынчы хөделишкиннерниң хоочуннарынга болгаш тус-кай шериг операциязының үезинде мөчээн шериглерниң өг-бүлелериниң кежигүннеринге дузалажыры-биле улуг кожууннарның төптеринге ха-маатылар хүлээр пунктуларны ажыдарын планнап турар.

Эрткен неделяда ук фонду-

нуң Тывада салбырының төлээлери Улуг-Хем биле Кызыл кожууннарның чурттакчыларын хүлээп турган.

Фондунуң Улуг-Хем ко-жуунда социал координато-ру ажыл хүннеринде хоорай чагыргазының бажыңыга ажылдаар. Адреси: Шагаан-Арыг хоорай, Дружба кудумчузу, бажың 55 «а», 3-кү каът.

Кызыл кожуунда фондунуң социал координатору кожуун чагыргазының бажыңында хүлээп турар. Адреси: Каа-Хем суур, Таежная кудумчузу, бажың 20, кабинет 206.

Күрүне фондузунуң Кызыл хоорайда офизин июнь 1-де

байырлыг ёзу-биле ажыткан. Ол найысылалдың Кызыл партизан кудумчузу, бажың 30 деп ад-ресте турар.

Дайынчы хөделишкин-нерниң хоочуннарынга болгаш тускай шериг операциязының үезинде мөчээн шериглерниң өг-бүлелериниң кежигүннеринге эмчи, социал реабилитация, эм-таң хандырылгазы, психологтук болгаш юридиктиг дуза чедирер, санаторий-курорт эмнээшкени алыр айтырыглар талазы-биле ачы-дуза чедирер.

«Ада-чурттуң камгалакчы-лары» фондунуң регионалдыг салбырының медээлеринден Р. ДЕМЧИК белеткээн.

(Төнчүзү. Эгези 6-гы арында)

Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кижигүн хүлээлгелеринден хостаарының дугайында

2023 чылдың июль 10 Кызыл хоорай № 44/215-8
Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кижигүнү Сагды Кежик Семеновичиниң билдиришкинин сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң болгаш референдумга киржир эрге-ажыктарының кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ 2002 чылдың июнь 12-де үнген Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүң 6-гы пунктузунуң «а» иштиги пунктузунга болгаш 11-ги пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Комиссияның составына «Россия Федерациязының Казактар партиязы» политиктиг партияның регионалдыг салбырының саналдааны-биле томуйлаттырган Сагды Кежик Семеновичини Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кижигүн хүлээлгелеринден хостаар.
2. Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына бүрүн эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээриниң дугайында медээ дыңнадышкынның (коштунган) сөзүглелин бадылаар.
3. Ук доктаалдың доктааткан хуусаазында Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кижигүнү томуйлаарына кандидатура талазы-биле саналды кириерин «Россия

Федерациязының Казактар партиязы» политиктиг партияның регионалдыг салбырына сүмелээр.

4. Ук доктаалды Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязы биле «Россия Федерациязының Казактар партиязы» политиктиг партияның регионалдыг салбырынче чорудар.

5. Ук доктаалды республиканың «Шын», «Тувинская правда» солуннарына парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының албан ёзунуң сайтызынга чарлап салыр.

/ Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Даргазы Л.С. АНДАЛАЕВА.

/ Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Ш.Х. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының
2023 чылдың июль 10, Кызыл хоорай,
№ 44/215-8 доктаалының капсырылгасы

Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына бүрүн эргелиг кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээриниң дугайында медээ дыңнадышкын

Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кижигүнүнүң бүрүн эргезин хуусаа бетинде соксатканы-биле холбаштыр, Россия Федерациязының Күрүне Думазына, Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) депутаттар

мандаттарының хуваалдазына кандидаттарының даңзызын идип үндүрген политиктиг партияларга, хөй-ниити организацияларына, Бай-Тайга кожунунуң Төлээлекчилер хуралына чурттап, ажылдап, албан эртририп, өөренип турар черинден депшиттирген соңгукчуларга Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дыңнадыры болза, Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кижигүнүн (бүрүн эргелиг бир кижигүнүн) томуйлаарына кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээп эгелээр.

Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатура талазы-биле саналдарны ук дыңнадышкынны чарлаан хүнүнден эгелээш, 2023 чылдың июль 17-ге чедир кириер.

Бай-Тайга кожунунуң девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатура талазы-биле саналдарны хүлээр адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (кабинет 210, тел. 8(39422) 2-10-09).

Девискээр соңгулда комиссиязының составына кандидатура талазы-биле саналдарны кирип тургаш, Россияның Төп Соңгулда комиссиязының 2023 чылдың март 15-те үнген №111/863-8 доктаалы-биле бадылааны девискээрниң, округтуң болгаш участоктуң соңгулда комиссияларын хевирлээр чурумунуң дугайында Методиктиг сүмелерге кожуп бадылап каан №2 капсырылгада даңзы ёзуугаар документи-лерни көргүзүп кириери чугула.

| ӨӨРЕДИЛГЕ АДЫРЫНДА |

«Алдын холдуг» сургуулдар

Чайгы дыштанылга үезинде Тываның профессионал ортумак өөредилге черлериниң сургуулдары дыштанырындан аңгыда сургуулчуларның ажылчын отрядтарына ажылдап четтигип турарлар. Теория-биле чөпсегленгеш, билиглерин практика кырынга боттандыраары-биле капитал септелге болгаш тудуг ажылдарына идепкейлиг киржип турарлар.

Амгы үеде студотрядтарда 105 сургуул хаара туттунган. Оларның аразындан 99 кижиге тудуг болгаш капитал септелге ажылдарын чорударына боттарының өөрөнгөн билиин практика кырынга быжыглап турар. Бо чылын республиканың девискээринде 11 чаа школа тудуу болгаш 13 школаның капитал септелге ажылдары кидин түлүк. Ында хөй кезинде Тываның тудуг техникумунуң сургуулдары хаара туттунган.

Оон ыңай, ук техникумнуң 3 сургуулу «Россияның сургуулдар отрядтары» аныяктарның

бүгү-россия чергелиг хөй-ниити организациязының Тывада регион салбырының «Алдын холдар» деп сургуулдарның тудуг отрядының составында, 3 кижиге Иркутск облазында Россияның «Сибирьниң күжү» газ четкизиниң магистралының тудуг ажылдарында киржип турар. Тудуг техникумундан 2 сургуулду база көдээ ажыл-агый техникумундан 1 сургуулду Камчаткаже, балык аштаар ажылдарже чоруткан.

«Сургуулдарның отрядтарына ажыл аныяк-өскөнниң медреселдиг, харыысалгалыг болгаш эптиг-демниг болурунга дузалаар. Ол ышкаш аныяктарга чаа эш-өөр-биле таныжып, арга-дуржулга солчуп, командага ажылдап өөрениринге ажыктыг. Шак мындыг төлөвилелдерге киржип чоруур сургуулдар кедизинде ниитилелди эки талазынче өскертиринге үлүг-хуузуң кириштиринге белең идепкейжи хамаатылар болгаш лидерлер болур» — деп, сургуулдарның отрядтарының удуртукчулары бүзүрелдиги-биле демдегледип турар.

Тываның күрүне университединиң баазазында «Россияның сургуулдар отрядтары» аныяктарның бүгү-россия чергелиг хөй-ниити организациязының Тывада регион салбыры ажылын чорудуп турар. Ында республиканың ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң 300 хире сургуулдары бүртүктеттинген. Көдээ ажыл-агый, башкылаашкын, ачы-дуза чедирер, тудуг ажылдары дээн ышкаш янзы-бүрү угланышкыннарда ажылдаар аргаларны сургуулдарга отрядтарның башкылары тургузуп турар.

Бодунга бүзүре

Кызыл хоорайда Аныяктар өргээзинге «Бодунга бүзүре» деп хөй-ниити шимчээшкениниң кижигүннери республиканың школаларының доозукчулары болгаш оларның ада-иелери-биле информатистыг технологиялар (ИТ) дугайында чугааны чоруткан.

Эрткен чылын ук организация суурларда школачылар-биле ужуражылгаларны удаа-дараа чорудуп турган дугайында ИТ-волонтер Антон Тарханов дыңнаткан.

«Кожууннарда уруглар болгаш ада-иелер медицина, бизнес болгаш өөредилге дээн ышкаш янзы-бүрү шугумнарның ажылдакчылары-биле ужурашкан. Олар боттарының арга-дуржулганын болгаш чедишкениниң төөгүзүн олар-биле үлежип турган. Ук төлөвилелдин кол сорулгазы хөй-ниити шимчээшкениниң адындан илдең. Янзы-бүрү мергежилдерни шиңгээдип болурунуң, Тываның кожуннарында уруглар амгы үениң негелдезинге дүүштүр эртем-билигни чедип алырының дугайында тайылбырлап турар бис. Чедишкенин дугайында дыңнааш, уругларның хөй-аады көдүрлүп, бодунга бүзүрели оттуруп кээр. Ол ышкаш боттарының эчис сорулгазын амыдыралына боттандыраар идигни бээринге дузалажып турар бис» — деп, ИТ-волонтер демдеглээн.

Бо удаа хемчег үезинде ИТ-волонтерлар информатистыг технологиялар шугумунга өөренип алыр аргаларны болгаш ол талазы-биле кандыг өөредилге черлеринче кирип болурун

/ Антон Тарханов.

уругларга таныштырган.

Технологияларның дүрген сайзырап турары-биле чүгле Тывада эвес, бүгү делегейде ИТ мергежилдиг специалистерниң чедишпейн турары билдингир.

— Информатистыг технологиялар дугайында чугаа чоруп турда, кандыг-ла бир билдинмес программистер дугайында эвес, а тодаргай мергежилдерни чугаалап турар бис. Информатистыг технологиялар адырынга янзы-бүрү мергежилдерни шиңгээдип ап болур. Чүгле математика, информатика эвес, төлөвилелдер удуртукчулары, дизайнер, чурукчу, сценаристер, медээлер аналитиктери дээн ышкаш мергежилдерге өөренип ап болур. Амгы үеде бо мергежилдерниң специалистери чугула хереглеттинип турар — деп, волонтер медеглээн.

«Бодунга бүзүре» деп хөй-ниити шимчээшкени ийи чыл дургузунда социал төлөвилелдерни боттандырып, янзы-бүрү мергежилдерниң төлээлери-биле кожуннарже үнүүшкүннерни кылып, аныяк-өскөн-биле ужуражылгаларны удаа-дараа чорудуп турар дугайында демдеглээли.

Ада ТЮЛЮШТУН
тырттырган чуруу.

/ Медээлерни Алиса ДОНГАК белеткээн.

| ЧИДИГ АЙТЫРЫГ |

Байдал нарын-даа болза ...

/ Республиканың стоматология поликлиниказының улуг эмчизи
Бежен-оол Торущ.

Диш эмчизиниң хүлээп алышыныче бижидип алыры чурттагыч чонну дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи. Республиканың стоматология поликлиниказының улуг эмчизи Бежен-оол Торущ Тываның диш эмнелгелеринде нарын айтырыгларга хамаарышкан тайылбырны кылган.

ПАЦИЕНТИЛЕР ХӨЙ, ПОЛИКЛИНИКА ЧАҢГЫС

Улуг эмчиниң чугаалап турары-биле алырга, күрүне ачы-дуза порталын таварыштыр диш эмчизинче бижидилге ажил хүннеринде эртенгиниң 8.00 шакта ажитынып келир. Эмчиже бижидип алыр дээн чоннуң хөйүнден болгаш эмчиже бижидер форманы шын эвес долдуруп турарындан кижилерниң чамдызы бижидип шыдавайн турарын Бежен-оол Торущ демдеглээн.

Күрүне ачы-дуза порталынче кирер телефону, компютери чок азы назы-хары улгады берген кижилерге эптиг болзун дээш, Колл-төп база ажилдап турар. Бир эвес күрүне ачы-дуза порта-

лын таварыштыр бижидери болдунмайн туруп берзе, улуг улустуң стоматологиязының 3-09-05, а бичии уругларга 2-92-00 деп дугаарже долгап-каш, Колл-төп таварыштыр база бижидип алыр аргазы бар.

Диш аары дээрже эң-не нептереңгей аарыгларның бирээзи дээрзин поликлиниканың улуг эмчизи тайылбырлаан. "Кижі бүрүзүнде чаңгыс эвес, элээн каш аарыг диш бар болур. 2017 чылда эпидемиологтуг шинчилел-биле алырга, кижі бүрүзүнде 4-5 хире аарыг диш албан бар болуру илереттинген. Оларның чартыы берге байдалда. Республикада диш аарыгларын эмнээри-биле тускай дузаны чедирип турар поликлиника, ында ажилдап турар эмчилер бар-даа болза, олар кижі бүрүзүн эмнеп четтикпейн турар. Пациентилер хөй, а поликлиника чаңгыс" – деп, Бежен-оол Торущ чугаалаан.

ПОРТАЛ ТАВАРЫШТЫР ЧҮГЕ БОЛДУНМАЙН ТУРАРЫЛ?

Күрүне ачы-дуза порталынче диш эмчизинче бижидери-биле кире бээрже,

чогуур поликлиника болгаш эмчиниң ады көзүлбес болур дээрзин хөй-ле пациентилер чугаалап турар.

Ооң чылдагааны кижилер амгы үениң техниказын эки билбезинде, билигери чедишпезинде. Ол ышкаш телефонуң, компютерниң азы интернеттиң оожум ажилдап турарындан база дүрген бижидип четтикпейн баар. Амгы үениң техниказын эки сайгарар, интернет дүрген ажилдап турар улус дүргени-биле чогуур чүүлдерни долдурупкаш, диш эмчизинче бижидип ап шыдаптар аргалыг. Диш эмчизиниң хүлээп алышыныче бижидер шактар эрте бээрже-ле, ол-ла дораан стоматологияның ады даңзыдан чиде бээр кылдыр порталды кылып каан. Бежен-оол Торущтуң демдег-леп турары-биле алырга, ону эдери эмнелге ажилдакчыларына болдунмас. "Колл-төп таварыштыр-даа, боттары-даа келгеш, чон кээп бижидип ап турар. Болдунары-биле аарыг кижилерни хүлээп ап турар бис" – деп, ол чугаалаан.

Ол ышкаш ховар таварылгаларда техниктиг айтырыглар тургустунуп келир дээрзин улуг эмчи демдеглээн. Эртенгиниң 8.00 шакта эмчиже бижидилгени аядар дээрже, интернет чиде бээр азы чырык өже бээр таварылгаларда манаар ужурга таваржыр. Ынчалза-даа амгы үеде ыңдыг таварылгалар эвээжээн. "Пациентилерниң хөй кезии эмнедири-биле кээп турар. Мен бодаарымга, гигиенист эмчиже бир дугаар баар болза эки. Дишти канчаар шын аштап-чуурун, үрелбес болзун дээш чүнү канчаарын дээн ышкаш профилактиктиг сүмелерни гигиенист эмчи берип турар" – деп, Бежен-оол Торущ чугаалаан.

ӨСКЕ АРГАЛАРНЫ БАЗА КӨРҮП ТУРАР

Оон аңгыда, чидиг айтырыгны шиитпирлээри-биле, "Манаашкын журналын" база ажилдап кылган. Ынаар портал таварыштыр бижидип шыдавайн барган, кожуун эмнелгелеринде стоматолог эмчилер чок таварылгаларда, хостуг шак тыптып келирге, ыңчан ол журналда киир бижиттинген кижилерже телефоннааш, хүлээп алышынынга келирин дамчыдып турар. Ынчалза-даа ону чаңгыс хүн дургузунда кылыры нарын айтырыг. Эвээш дизе-ле 2-3 хүн негеттинер.

Бичии уруглар стоматологиязы республикада кара-чаңгыс эмнелге чери. Ынчангаш аңаа кээп турар пациентилер саны дыка хөй. Күрүне магадылалының программасы эзугаар АМК (ОМС) полизи-биле диш эмчизиниң дузазын база чедирип турар. Бичии уругларга шак ыңдыг дузаны Комсомольская кудумчузунда Уругларның кадыкшылга төвү, "32 караттың стоматологиязы" КХН база хууда сайгарлыкчы Л.А. Саражакова чедирип турар.

Диш эмчизиниң дузазы хенертен херек апарган тава-

рылгада улуг-даа, бичии-даа улустуң стоматология поликлиникаларында хыналда кабинеттери баштайгы дузаны чедирип турар.

Диш эмчилериниң чедишпейн турарын регионалдыг болгаш федералдыг программаларның боттанылгасы-биле шиитпирлеп турарын улуг эмчи чугаалаан. Эрткен чылын 8 стоматолог эмчини кожууннарже ажилдаары-биле чоруткан.

Ол ышкаш тускай шериг операциязының шөлээлеп чедип келген киржикчилеринге дүрген дузаны чедирип турар. Боттарының материалдары-биле ТШО киржикчилерин эмнээр дугуржулганы хууда стоматология кабинеттери биле Кадык камгалал яамызы чарган. Ук ажилды төлевир чокка, социал кады ажилдажылга хевиринге чорударын дугурушкан. Кызыл хоорайда ниитизи-биле 21 стоматология кабинетинде ук дугуржулгага чөпшээрешкен. Ол кабинеттерниң даңзызын республиканың стоматология поликлиниказының сайтызынга болгаш социал четкиге удавас салыптар дээрзин Бежен-оол Торущ чугаалаан.

/ Эмчи хүлээшкениниң үезинде.

Тарыдары чугула

Эпидемиологтуг сезоннуң эгезинден тура саргыга ызырткан таварылгалар 11 административтиг де-вискээрге демдеглеттинген. Найысылал Кызылга 224, Кызыл кожуунга 88, Таңдыга 83, Бии-Хем болгаш өске-даа черлерге 50 таварылга илереттинген.

Эрткен неделяда саргыга ызырткан 34 кижі республиканың эмнелгелеринге келген. Ооң мурнундагызынга бодаарга, 27,7 хуу эвээжээн.

Саргы энцефалидинге удур тарылганы чылдың кайы-даа үезинде салдырып болур. Ынчалза-даа эң-не эптиг үези – күзүн болгаш кыжын. Бичии уругларны, малчыннарны, орук ажилдакчыларын болгаш ажык дээр адаанда үр үе дургузунда ажилдап чоруур кижилерниң тарылгазын бюджет акша-хөреңгизи-биле саткан вакциналар-биле эмнелгелерде чорудуп турар. Бо чылын Кадык камгалал яамызы 30 260 туң вакцинаны саткаш, эмнелгелерге

хувааган. Саргы ызырыпкан соонда 3 хонук дургузунда дүргени-биле салыр 150 иммуноглобулинни республика бюджетинден саткан.

Саргы энцефалидинге удур 4239 улуг кижини болгаш 9021

бичии уругну тараан. План эзугаар 3038 улуг кижини болгаш 8993 бичии уругну тарыыр ужурлуг турган. Ол ышкаш план эзугаар 11975 бичии уругну катап тарааны, 12849 уругга тарылганы

кылгаш, планны ажыр күүсеткен.

Тарылганы 2 катап салыр, аразы 1-ден 7 ай чедир. Бир чыл эрткенде катап тарыдар, дараазында 3 чылда 1 катап тарыыр.

Ажык дээр адаанче үнерде, саргыдан камгаланып, шын кеттиниң алыры чугула. Чырык өңүг узун чеңниг муңгаш хеп, башка бөрт азы аржыыл кедер, чүвүрнүң хончузун ук азы сапог иштинче суп алыр. Саргының хөй чыгыр чери сиген кырынга олурбазын сүмелеп турар.

Ол ышкаш саргы коргудар, хораннаар чаштырар херекселдерни ажыглаар. Акарицидтиг мазытарны кешке чаап болбазын сагындырып турар.

/ Кадык камгалал яамызының медээлеринден.

/ Арынны Чыжыргана СААЯ белеткээн.

Тыва поэзияның Шолбаны

(МОНГУШ ЫДЫРААНОВИЧ ИДАМ-СҮРҮҢҮҢ НАМДАРЫ
БОЛГАШ ЧОГААДЫКЧЫ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА)

(Уланчызы. Эгези № 50
«Шында»).

ХӨНДЕРГЕЙНИҢ ОГЛУ

Хөндергей азы Ыраажы-Хем. Ол атты дыңнаан санымда-ла, М. Дугаржаптың сөзүңге бижээни барык-ла улустуу болу берген хөглүг, сергек ыры кулаамга бо куттулуп кээр:

Хөнезінде, челезінде
Хөй-ле чүзүн малы долган,
Көгү-шыгы хөлбеңиңнээн
Хөлчөк чараш Хөндергейим.

Эзиминде, аргазында
Элик, хулбүс аңы долган,
Эрткен кижик мактап эртер
Элбек, байлак

Хөндергейим.

Хөндергей дээрге алдан-маадырларның хартаачызы Биче-Ховалыг Дажыма хүндүнүң, Хайдып ноянның ыраажызы Сат Бойлааның, Ырлаар Маадыр-оолдун, таптыг-ла мугур 75 чыл бурунгаар 1948 чылда Москвага эң-не баштай Сталинни кайгадыр сыгыт-хөөмейин бараалгаткан Сат Манчакайның, делегейни дескиндир эргээн ССРЭ-ниң улустуң артизи, тыва цирк уран чүүлүнүң үндезилекчизи Владимир Оскал-оолдун, Ада-чурттуң Улуг дайынынга эки тура-биле киришкен маадырлыг командирлер Сат Бүрзекейниң, Куулар Дончуттуң, Тываның улустуң артизи Надежда Кууларның, делегейниң дириг эртинези, төөгү эртемнериниң доктору, Тываның улустуң чогаалчызы М. Кенин-Лопсанның, ооң дунмазы тыва шоодуг жанрының «хааны» дирткен, Тываның улустуң чогаалчызы Василий Монгуштуң, мээң ынак башкым, тыва чогаал болгаш аас чогаалының шинчилекчизи, филология эртемнериниң доктору, профессор Доржу Сеңгилович Кууларның, тыва чечен чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи, баштайгы тыва балладаның болгаш баштайгы тыва шүлүктээн романның автору, улуг шүлүкчү, чонунуң, чуртунуң чоргаар оглу Монгуш Идам-Сүрүңнүң төрээн булуңу-дур.

Монгуш Ыдыраанович Идам-Сүрүң 1920 чылдың апрель 30-де Чөөн-Хемчик кожуунуң Хөндергейде Кара-Суг деп черге төрүттүнген. Бодунуң төрээн черинге ынакшылын «Кара-Сугга» деп 1944 чылда бижээн шүлүүнде ол мынчаар илереткен:

Чурттап өскөн чону туржук,
Чорук чораан келген чонга
Чунар, ижер аржаан болган—
Солун чайлаам Кара-Сугже
Оттук караам шийиптер мен:
Ол-ла хевээр көстүп келир...

Дамыр-ханым Улуг-Каытка,
Ырлап чыдар кара сууңга,
Дазыр шөлүң, шыктарыңга

Ынаам күштүг, сөглөп четпес.
Төрээн черим, сеңээ туткан
Төрээн оглуң сөзү бо-дур.
(1944)

Адазы кончуг ат-сураглыг ус-шевер кижик чораан джир. Ынчангаш улус-чон ону хүндүлөп, Ыдыраан-Дарган деп адаар турган.

Чогаалчының төрүттүнген хүнүңге хамарышкан бичии карышкак бар, (өске бүгү ном-дептерде апрель 30 деп айыткан) чүге дизе чогаалчы болгаш очулдурукчу Ч.Чогагар ооң дугайында мынча дээн:

“Монгуш Ыдыраан оглу Идам-Сүрүң 1920 чылдың апрель 29-та Чөөн-Хемчик кожуунуң Хөндергей сумузу-нуң Кара-Суг деп черге төрүттүнген. Ооң адазы Ыдыраан сураглыг дарган, бызаңчы чораан. М.Идам-Сүрүң школага өөренип киргиче, бичизинден эгелеп-ле тыва тоолдарны, ырыларны кончуг сонургап дыңнаарыңга ынак чораан. Ол төрээн Хөндергейиниң шынааларыңга, дагларыңга хой кадарып чорааш, улустуң ырыларын ырлап, утпас дээш, тоолдарны боду ыдып, чогаалчы дылының сайзыралын ынчаар чидидип эгелээн. Бодунуң чогаадикчы ажылының баштайгы чылдарында-ла тыва улустуң хөй-хөй тоолдарын, ырыларын чыгып бижип чораанының дугайында ооң чаңгыс чер чурттуу, дыл эртемнериниң доктору профессор Доржу Сеңгилович Куулар сактып чугаалаар. Ооң барымдаазы: Д.С. Кууларның авазының талазындан кырган-ачазы, шын адын Сат Боошкун дээр, а чонда алдаржаан тоолчу шолазы Албанчы дээр өгбөдөн М.Ы. Идам-Сүрүң тыва улустуң улуг тоожузу «Тоң-Аралчын-Хаан» деп тоолду бижээн болгаш сөөлүндө барып ол тыва тоолдарны баштайгы чыындызында кирген...”

Ол шагда чогаалчылар колдуунда черле ындыг турган, хөй-ниитиниң көрүнүү болуп чорааннар: чок болза школага башкылаар, бир болза солун-сеткүүлге ийикпе азы ном-дептер үндүрүлгезинге үлүүн кириер, чонну эртем-билигже кыйгырып, тыва интеллигенцияның таваан салчып, бирик-билбес чорук-биле демисежир. Идам-Сүрүң база чайлаг школазын дооскаш, бот-өөредилге-биле билиг чедип алган. Чайлаг школазы дээрге чүгүлө чайгы үеде кезек када өөренир школа турган.

Идам-Сүрүң күш-ажылчы базымын типографиядан эгелээн. Аңаа өрүкчүлөп ажилдап тургаш, удаваанда «Тываның аныяктары» солунга корреспондентилей берген. Карак-кызыл шудургу кезээ аныяк эрни ооң соонда «Ленинчи орук» деп кожуун солунун редакторлаар кылдыр

томуylaп каан. Дараазында чылдарда республиканың ном үндүрер черинге (амгы үеде Ю. Кюнзегеш аттыг Тываның Ном үндүрер чери) ажилдап, Бии-Хемниң Тарлаг школазынга башкылап-даа турган.

ИДАМ-СҮРҮҢ – УЛУГ ШҮЛҮКЧҮ

Монгуш Идам-Сүрүң – тыва поэзияның төөгүзүндө балаттынмас ханы исти арттырып каан шүлүкчү. Ооң баштайгы чогаалдары 1938 чылда чырыкче үнүп эгелээн. Бир дугаар «Шүлүктөр» деп ному 1944 чылда чырыкче үнген. Ук ному С. Пюрбю редакторлаан. Бо база анаа таварылга эвес-ле боор. Ийи чыл эрткенде, 1946 чылда, ооң “Төрээн чуртка” деп шүлүктөрүнүң чыындызы парлаттыңан. Ооң редактору Бай-Кара Хөвөңмей.

Ооң чогаалдары республика солуннарынга, «Улуг-Хем» альманагынга доктаамал үнүп турган.

Амгы үениң бот-тывын-гыр композитору Орлан Ашак-оол М. Идам-Сүрүңнүң “Өөрүшкүнүң дээди чурту” деп шүлүүңе чараш аялганы бижээн. Шүлүк боду 1940 чылда-ла чырыкче үнген:

Карыш-даа бол сээң чериң
Халдакчыга алыспас мен.
Төрөл чонуң чурту сеңээ
Дөгережи мен дег ынак.
Өргүн чаагай, делгеренгей
Өөрүшкүнүң дээди чурту –
Өскөн чуртум мөңгөжире!
“Алаш” аас чогаал бөлүүнүң
“А-а хемчиим” ырызын М.Идам-Сүрүңнүң бижээни “Хемчик” деп шүлүглелиниң сөстөрүнө үндезилээн:

А-а Хемчиим! Сени бодааш,
Өгбелерим
Амгы шагже эрткен оруун
уктай бээр мен.
Оглуң ырын: – Оош! – деп каг.
Бараан болуйн.
Оом сеңээ белээм болзун: –
Уучак! – деп каг.
Чевен чери турар болза,
кээрге: Чекте, бакта. Эттине бээр аныяк мен.

Аа Хемчиим,
Ак-көк Хемим!

“ОККУР АЪТТАР” БОЛГАШ “СОЮСПАҢ”

Мен школага тыва дыл, төрээн чогаал башкылап чораан болгаш, билир-ле болгай мен. М. Идам-Сүрүңнүң тыва кижиниң чодазы, чоок өңүү, ажил-ишке бүзүрели, чуртталгага сүлдө-сүзүү болур аът мал дугайында “Оккур аъттар” деп шүлүү болгаш төөгүлүг болуушкунга даянып бижээни “Союспаң” деп балладазы ортумак школаның үстүкү класстарының өөредилге программасында кирген чүве. “Союспаң” – тыва литературада баштайгы баллада.

Амгы үеде тыва дыл болгаш чогаал шактары кызырылып,

школада өөредилге программалары үргүлчү чаартынып-даа турза, чогаадикчы башкылар үстүндө айыткан чогаалдарны кандыг-ла-бир арга-биле факультатив ийикпе азы бөлгүмнерге-даа өөредир күзөңгич. Чүге дээге олар төөгүлүг болгаш кижизидикчи утка-шынарлыг.

ИДАМ-СҮРҮҢ – ААС ЧОГААЛЫНЫҢ ИДЕПКЕЙЛИГ ЧЫККЫЗЫ

Ол улустуң аас чогаалын чыырынга улуг үлүг-хуузу кириген. 1940–1960 чылдарда Монгуш Идам-Сүрүң тыва улустуң аас чогаалын чыырынга дыка идепкейлиг киришкен, ооң чыып бижээни улустуң тоолдары, кожамыктар, ырылары ТИГПИ-ниң алдын фондузунда кадагалаттыңан. Тываның гуманитарлыг эртем-шинчилелдер институту ол чылдарда директору Леонид Борандаевич Чадамба улустуң аас чогаалын чыырын кончуг чугула көрүп, боттук ажилдарны чорудуп, боду-даа аңаа идепкейлиг киржип турган. Тоолчу Тевек-Кежегени чаалап эккелгеш, ооң тоолдарын боду-даа бижип, Идам-Сүрүң болгаш өске-даа эки бижиер кижилерге ол ажилды дагып турган. Удуртукчу кижик өскелерге ынчаар бодунуң үлегерин көргүзүп турда, ажил-агый хайымныг, чайгаар-ла чедиш-кинниг болуру чугаажок.

М.Идам-Сүрүң сөөлүндө барып сураглыг тоолчунуң овор-хевирин «Тевек-Кежеге ирей» шүлүүнде уран-чечен чуруп көргүскөн:

Согун сының эгликиже,
чалыыңдан бээр,
Шолбан караң четпестээже,
мынчага дээр,
Каптагайны каш катап
долгангы дег,
Кандыг орук, кандыг берге
эртпедиң дээр.

Эрткен орууң узун-даа бол,
көрүп тур мен.
Эжиң болган оттук, бижээң
астып алган,
Шары сирти сыдымыңны
дергилепкен,
Чалыы чалча чылгычылап,
черде чор сен.

ИДАМ-СҮРҮҢ – ТУЛГАН ОЧУЛДУРУКЧУ

Чогаалчы Ч. Чогагар ооң очулга талазы-биле кылган ажилдарын аажок бедии-биле үнелээн: “М.Ы. Идам-Сүрүң шүлүк чогаадырындан аңгыда, сураглыг орус чогаалчыларның чогаалдарын тыва дылче очулдуруу канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузу кириген дээрзин айтыры чугула. Ооң очулдурукчу ижиниң кол онзагай талазы: сөс сүрүп очулдурбайн, утка сүрүп, анаа бөдүүн тыва аяны-биле, чугаа сөстөрү-биле чогаалды долу, ооң утказын, үзел-бодалын хажык чокка дамчыдып шыдаары...”

М.Идам-Сүрүң А.С. Пушкинниң “Евгений Онегин” деп

шүлүктээн романының бир дугаар эгезин, “Лама болгаш ооң хөлечин Балда дугайында тоол”, “Балык болгаш балыкчы дугайында тоолун” очулдурган болгаш ооң «Капитан уруу» деп романының очулгазынга киришкен.

Ол Маяковскийниң «Кым болурул?», «Чүнү эки дээрл, чүнү багай дээрл?» деп шүлүктөрүн, С. Щипачевтуң «Шушенское бажыңчыгаш» деп шүлүглелин тыва дылче очулдурган.

Орус литератураның Алдын чүс чылы деп адаан үезиниң улуг шүлүкчүзү М.Ю. Лермонтовтуң чогаалдарына Монгуш Идам-Сүрүңнүң дыка ынак чорааны, ону чогаалчы эш-өөрү болганчок-ла «Тыва Лермонтов» деп адаарында бир-ле ханы утка, күштүг сорунза турганы чадавас. Чүге дээрге М.Идам-Сүрүң-даа, М.Лермонтов-даа кончуг дүлгээзинниг, чалар оттуң чалбыжы дег, аян-сарынның шүлүкчүлөр-ле болгай.

Петербургтан Кавказче шөлүдүпкен үезинде М.Лермонтов дараазында бүгүдөгө билдингир чайынналчак одуругларны бижээн джир:

Прощай, немытая Россия,
Страна рабов, страна господ,
И вы, мундиры голубые,
И ты, им преданный народ.
Быть может, за стеной

Кавказа

Сокроюсь от твоих пашей,
От их всевидящего глаза,
От их всеслышащих ушей.

Бо М.Идам-Сүрүңнүң “Хаяаланган Россия” деп сес одуруглуг шүлүү аңаа харыы кылдыр Саян дагларынга чаңгылаанып-даа турганзыг:

Ишчилерниң дээди чурту
Идегелдиг Российден,
Хайыралдыг орус чондан
Каашпадым, чарылбадым.

Харын өөрүм болгаш чонум
Бодум ырым дыңназын

дээш,

Кавказ эвес, Саянымдан,
Москвам, сеңээ ырлап
берейн.

М. Идам-Сүрүң орус дылдан тыва дылче утка талазы-биле тулган дээн очулгаларны кылган: М.Лермонтовтуң «Кинжал» деп шүлүү, Н.Некрасовтуң «Төрээн чурт», «Хосталга», «Тараачыннар уруглары» деп шүлүктери, М.Горькийниң «Кызыл хүн ажа бээр» деп шүлүү, а «Кыс болгаш өлүм» деп тоолун С.Бүрбү-биле кады очулдурган нар.

Оон аңгыда, И.Крыловтуң басняларын, Д.Джамбулдун “Улуг хоойлу” деп шүлүүн, К.Чуковскийниң, М.Исаковскийниң, А.Кононовтуң, С.Щипачевтуң, К.Симоновтуң, С.Стальскийниң, С.Маршактың болгаш өскелериниң-даа чогаалдарын тыва дылче тергип чечен очулдурган.

М.Ы. Идам-Сүрүңнүң очулдурукчу ажылын кым-даа долузу-биле аңгы шинчилеп көрбээн, ону келир үениң шинчилекчилери кичээңгейге алыры чугула.

/ Буян ЕНДАН.

(Уланчылыг)

Суртаал ажылын күштелдирер

Тываның Чазаа тыва дылче кичээнгей салып, тускай төлевилел-программаны эртемденнер-биле ажылдап эгелээнни кончуг эки деп деткип тур мен. Чонувус, нациявыс дээш сагыш чо-ваашкыныңар мээң чоргааралымны оттурар-дыр. Күрүне Баштыңчызы тыва чону дээш мындыг тура-со-руктуг болурга, чоннуң езу-чаңылдары база төрөөн дылы кажан-даа баксы-равас, улам сайзыраар.

Тываларда мындыг үлегер домак бар: «Өттүнүүчел – өөрениичел» деп. Шынап-ла, тывалар өөрениичел-даа, өттүнүүчел-даа, тускай бүдүштүг чон бис. Сөөлгү үениң онзагай чедишкени – тыва аныяктарның эртемче, спортче, уран чүүлче сонургалы дыка бедээн. Бо чүүл тыва кижилер бүрүзүн өөртүп турары билдингир. Тыва дылды када-галап арттырарыңа хамаарыштыр бодумнуң саналдарымны кирип көрейин: «Тыва» КТРК «алдын фондузунда» кончуг солун

болгаш үениң негелдезинге дүгжүп турар радиодамчы-дылгалар кадагалаттынып чыдар. Аңаа 35 чыл ажылдаан болгаш, билер мен. Ону чонга негелдире чугу-ла. Чаңгыс чижек: Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң «Саны-Мөгө» деп шүлүглелин школачыларга өөредип, дамчыдар болза, эң доң ажыл ол (артында-ла автору боду номчуп каан!). Тыва радионуң фондузунда чуртувустуң шылгараңгай эртемденнери, улусчу педагогтар Арыя Араптаңовна Алдын-оол, Крас Байыр-оолович Салчак, Кимаа Биче-ооловна Март-оол дээш-ле, тыва дыл дугайында, төрөөн дылыңа шын чугаалаарың дугайында чугаалары – санап четпес улуг үнелел, эртиневис ол. Ол магнитти бижидилгелерни диск, флэшка дээн ышкаш, амгы үениң электроннуг хевиринче чара бижиткеш, республиканың бүгү өөредилге черлеринче негелдирер херек. Тыва дыл башкыларыңа кончуг улуг даягыш ол! Бо бүгү анаа-ла өнчү болуп, полкаларда шыгжаттынып

чыткан херээ чок. Ол пленкалар ам үрелириниң кырында – ону ажылгаар дугайында каш-даа санал-онал кирип турган мен, ынчалза-даа бо айтырыгны КТРК-ның удуртулгазы шиитпирлеп шыда-вайн тур.

Тыва журналистикага 50 чыл ажылдааш, ССРЭ-ниң аңгы-аңгы хоорайлары-га барбаан-четпээн черим чок. Узбекистан, Киргизия, Казахстанга чорааш, онзагайлап эскердим: боттары-ның ыр-шоор, чугаа-домаа хоорайының төп черлеринде радиоточка дузазы-биле хуннүң-не чаңгылаанып дыңналып турар. А бистиң найысылалывыстың Арат шөлүңе, Арбатка ындыг радиоточкалар чүге ажыдып болбас деп (Тыва дылга өөредилге дамчыдылгалар ында чыгып турар арагачыларны, божтарны бодандырыптар, дээштиг болур эвеспе?!). 1990 чылдарда Тыва радионуң аныяктар редакция-зынга ажылдап тургаш, АТБ автобустарыңа тыва дылга аныяктарга тураскааткан кижизидилге темазыңа радиодамчыдылганы аргышкан

чонга магнитофон дамчыштыр дыңнадырывыска, национал чоргааралы көдүрлүр, сонургаар турду. Амгы сайзыраңгай үеде техниканың депшилгезин чүге ажылгап болбазыл?

Дараазында, чоннуң аргыжып турар черлеринге база автобустарның кыдыында бижиттинген хөй санныг янзы-бүрү реклама-лар орнунга тыва улустуң үлегер домактарын бижир херек – ону номчаан кижилер бодунуң сөс-домаанга ажылгай бээр, ол база тыва дылдың сайзыралыңа бир хевир.

Дөртте, парлалга – улуг күш. Республиканың солун-сеткүүлүнүң чагыдылганы чылдың-на кудулап турарын, журналист кижилер болганымда, билер мен. Албан черлериниң удуртукчулары, ада-иелер солун чагытпастан. Башкылар безин солун номчувайн турар. Ынчангаш мээң саналдарым болза, бүгү өөредилге черлеринге, школаларга «Шын», «Тувинская правда», «Сылдысчыгаш» солуннары, «Тываның аныяктары», «Башкы» сеткүүлдерни чагыдып алыр негелдени тургузуп көрүңерем, Владислав Товариштаевич. Кожуун удуртукчуларыңдан

өг-бүлөзи солун чагыткан бе деп, айтырып, негелдени кылыңар. Парлалга – тыва дылдың эң күштүг чепсээ.

Хоорайның хоочун чурттакчылары-биле тыва дыл дугайында ужуражылга кылгаш, оларның арга-сүмезин, санал-оналдарын дыңнап, биллип алырын база сүмелээр-дир мен. Ол база тыва дылды кадагалап арттырарыңа база бир улуг идиг болур.

Келир үеде салгалывыс аныяк-өскөн тыва дылыңа чугаалашпас, тыва дылын билбес деп дүвүрөп-ле турар-дыр бис. Мында ниитилелдин салдары күштүг болуп турар. Бир эвес чоннуң кирип, саналдап турарын бүгү тала-биле демниг, билдиг ажылгаар болзувусса, тургустунуп келген бергелерни эдип ап шыдаптар бис. Бичии, тыва чаштарывыска ол улуг өөредилге болур. Ынчангаш суртаал ажылын күштелдирер – үе эрттирбези чугула. Тыва ава кижиниң аа сүдүн ээп өскөн чаш төл дөмөй-ле тывалап чугаалай бээр. Тыва национал чоргааралывыс моон көдүрлүр.

/ Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
ТР-ниң Културазының
алдарлыг ажылдакчызы,
ТР-ниң Хүндүлүг журнализи,
«Тыва» Телерадиокомпания-
ның хоочуну.

Кавайым — мээң авайым

Шала кырыңа чаяңнаары чараш, орун баарыңа опаңнаары онза орус кавайны көрүп чор мен. А бодум чергеп-ораап, баглап-шарып тургаш, ааткыышка тыва кавайга өпейледип өстүм.

Өпей-өпей, өпей сарыым, өрү көрөм, айның чырыын. Оон артык хуннүң чырыы Оглум сеңээ эртен келир. Өпей-өпей, оой, өпей сарыым, ээй. Өрү көрөм, оой, айның чырыын, ээй! Мени авам ТАР үезинде ынчаар өпейлеп чораан. Бо «Өпей ыры» Тыва Автономнуг область, Тыва АССР, Тыва Республика чылдарында уламчылавышаан. Ырлар даан, аялгазы кайы хире-дир? Тааланчы таптыг-дыр бе? Уяранчыг аялга улустуу-дур, а сөзү Степан Сарыг-оолдуу-дур. Алексей Чыргал-оолдуң Илья Медээчинин сөзүңге чогааткан «Өпей ырызын» 1952 чылда «Ырлар» деп номдан база-ла И. Медээчинин сөзүңге «Чассыгбайым, удуп көрөм» деп ырызын 1959 чылдагы «Ырлажылы» деп номдан доктаадып ап болур. Өпей ыры өске ырылардан ылгалдыг, улуг кижилер уярай бээр, удуксай бээр. Хоскан өшкүнүң анайын алзыры база ындыг, тоотпалап-ла, тоотпалап-ла турарыңа, анайын тооттар. Тоотпалаары база дыка тааланчыг. Чам-

дык улус тоотпалаан соонда, алганыптар. Өпейлээринге-даа, тоотпалаарыңа-даа өөрөнгөн улус турар. Чамдык чижектерни эртем-шинчилел черлеринден, радиодан база телевидениеден, улустуң боттарыңдан-даа көрүп болур бис. Ылаңгыя Улусчу чогаа-дылга бажыңыңа ынанмас аргавыс чок. Бо Чогаадылга бажыңы өл-чаш үевиستي сагындырып, «Өпей ыры» мөөрейни өөскүттү. Мөөрейге 39 шүлүктүң шынарын тодараткаш, түңнелин жюри кежигүннери массалыг парлалга чепсектери тава-рыштыр дораан-на чонга тарадыпты. А мээң каш сөзүм мындыг.

«Чаныксааным, чедиксээним хонажымга», «Аян ырлар сиңигип каан» — деп одуруглар шүлүктөрдө бар болду. Тыва кижилер «Чедиксээн хонажым», «Ырылар сиңип калган» дээр. Уругну ааткыышка (Өршээ! Өршээ!) чайгавас, кавайга чайгаар. Авторларның оваарымчалыг болуру күзөнчиг. Оон ыңай күзелім — шилиттинген шүлүктөргө аялгаларны дарый бижээш, ноябрьның 23-те — Ава хунунде! — «Өпей ыры» байырла-лын эрттирпкен болзувусса! Чүгүле бо чаа ырыларны эвес, эртем шинчилел институтунда, радио болгаш телевидениеде база Күрүне архивинде шаандакы бижилгелерни база кириштирип тургаш. А

артистеривис, амгы авалары-выс өпей ырын база өөскүт-сүннер. Бодум база бода-ныйн, бо болза кандыг-дыр?

Кавайым — мээң авайым
Өл-чаш шаамдан өскөн
черим —
Өшкү чөөктүг кавайым бо.
Өшкү чөөктүг кавайымга
Өпейлеп каан авайым.

Өпей-өпей, кавайым,
Өпейлеп бээр авайым.

Ааткыышка азыптарга,
Агаарга баар кавайым.
Агаарга бо кавайымга
Авам мени өпейлеп каан.

Өпей-өпей, кавайым,
Өпейлеп бээр авайым.

Өл-шык өтпес, кургаг
кылдыр
Өдек урган кавайымны,
Өдек урган кавайымга
Өпейлеп каан авайым.

Өпей-өпей, кавайым,
Өпейлеп бээр авайым.

Салгалдарым база-ла
Саналдырган кавайым.
Чөргөк ораап, баглап-
шарып,
Чөгел төтпээн, авайым.

Өпей-өпей, кавайым,
Өпейлеп бээр авайым.

/ Кара-Күске ЧООДУ,
кавайлатканыңдан бээр 87
чыл болган өпея.

Келир үеже бүзүрелдиг көрүш

Чоокта чаа Кызыл хоорайның Карааның көөрү багай болгаш караа көрбестер ниитилели-ниң 65 чылыңа тураскааткан байырлал болган. Байырлалга хоорайның мэриязындан төлээлер болгаш Төлээлекчилер хуралының депутаты, эмчи Росси Күжүгет, социал политика департаментиниң даргазының оралакчызы А.В. Янцо киришкенер. Олар ниитилелдин кежигүннеринге байыр чедирген чылыг-чымчак сөстөрни чугаалааш, материалдыг дузаны көргүскенер.

Караа көрбестер ниитилели эпиг-демниг, найыралдыг, идепкейжи коллектив. Ооң кежигүннери, чеже-даа хар-назыны улгады берген болза, «көрбээн чүве-зи чок, көдүрбээн хөнээ чок» кайгамчыктыг хоочуннар.

Коллективтиң удуртукчу даргалары А.Б. Хертек, Г.Б. Монгуш ажылыңа бердинген, кежигүннери-биле сырый харылзаалыг, хүндүткелдиг удуртукчулар.

Ниитилелдин кежигүннери Россияның янзы-бүрү хоорайларында өөредилге черлеринге мергежилдерни өөренип чедип ап турар.

Республиканың «Детким-че» төвүнүң ажылдакчылары ниитилелдин кежигүннеринге дыштанырыңа болгаш өске-даа хемчеглерге дузаны берип турар.

Ниитилелдин бот-тывын-гыр артистери хоочуннар бажыңыңа, «Серебрянка» санаторий-профилакторийге, хоочуннар болгаш инвалидтерниң бажың-интернаттарына солун концерттерин бараалгадып турарлар.

Ниитилелдин кежигүннери Россия чергелиг янзы-бүрү мөөрейлерге, фестиваль-дарга, спортчу маргылдааларга идепкейлиг киржип, шаңналдыг черлерни доктаа-мал ап келгенер. Ол бүгү хемчеглерге ниитилелдин уран чүүлүнүң идепкейлиг киржикчилери Алдын-кыс Монгуш, Олег Бегзи, Клара Санчат, Зинаида Монгуш, Омак Сайын, Тамир Монгуш, Галина Мунзук, Жанна Тюлюш болгаш оон-даа өскелер.

Ниитилелдин кежигүннеринге амыдырал-чуртталга-зыңа кадыкшылды, чедиш-кинерни күзедивис.

/ Бичен ДОНДУП.
Ээрбек суур.

Центр офисной мебели «Селера»

РЕКЛАМА

предлагает:
кабинеты руководителя,
наборы для персонала, кресла, стулья,
компьютерные столы, вешалки, сейфы
и металлические шкафы, жалюзи,
светильники, канцтовары

**Сборка и доставка
по городу — бесплатно.
Доставка в районы
республики.**

Сотрудничаем со строительными
организациями

г. Кызыл, ул. Ровенская, 3. с 9 до 18 часов, в субботу с 10 до 16 часов.
Выходной день — воскресенье. Телефоны: 5-15-40, 5-07-55.

E-mail: selera-T@mail.ru

ГАОУ РТ "ИД "ТываМедиаГрупп" ИНН 1701062430

реклама

Музыкальная передача

"От Бсей души"

ПЕРЕДАЧА ВЫХОДИТ КАЖДЫЙ ДЕНЬ

ПО АДРЕСУ:

г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru

8(394-22) 2-18-10,

8-923-267-0749

Акция действует:

с 01 июля по 31 августа 2023г.

2500 руб.

**3500
руб.**

– 1 песня
– 6 фото
– до 70 слов

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб. (12+)

РЕКЛАМА

АЛДЫН, МӨҢГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨҢГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
"ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ"

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАЪТ.
8-923-338-9188

РЕКЛАМА

ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАКАЗА:

8(394-22)3-33-22

г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, каб. 309.

**ВЫДЕЛИ
СЕБЯ ИЗ
ТОЛПЫ!**

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

ТываМедиаГрупп

ПЕЧАТЬ НА ОДЕЖДЕ

ХУДИ
+печать

ФУТБОЛКА
+печать

**ЛЮБЫЕ
ЦВЕТА**

Реклама

Сайгарлыкчы аныяктар мөөрейи

«Аныяктарның бизнес-төлевиле-
ли-2023» республика мөөрейин
аныяктар аразында сайгарлыкчы
чорукту негиздир, республи-
каның девискээринде ажил чок
аныяк-өскөннерниң санын эвээже-
дир сорулга-биле эрттирип турар.

Республика мөөрейинге киржир
күзүлдиг аныяктарның билди-
ришкенин июль 14-ке чедир
хүлээр дээрзин Тываның аныяктар
херектериниң талазы-биле агентиле-
ли дыңнаткан.

18-35 хар-назылыг сайгарлык-
чыларны деткиир, грант тыпсыр мөөрей-
ге киржирде, боттарының чогааткан
бизнес төлевилелин «Россияның аныяк-
тары» (<https://myrosmol.ru/event/133129>)
автоматчыткан система таварыштыр
чорудар. Мөөрей «Стартап», «Чедиш-
кинниг старт», «Социал сайгарлыкчы
чорук» деп номинацияларлыг.

«Аныяктарның бизнес-төлевиле-
ли-2023» республика мөөрейи үш
чадалыг эртер.

Бирги чадазы – июнь 14-ке чедир
билдирешкенин хүлээри;

Ийиги чадазы июнь 21-ге чедир –
бизнес-төлевилелдерни эксперттер

хынааш, үнелелин бээр; Эң-не эки
төлевилелдерни шилээш, финалче
киирер.

Үшкү чадазы – финалы. Мөөрейниң
тиилекчилерин август айда регион-
нар аразында аныяк сайгарлыкчылар
шуулганынга тодарадыр. Эксперттер-
ниң шилээн бизнес-төлевилелдерин
мөөрей комиссиязының баарынга
камгалаар.

Республиканың эрге-чагыргазы
эрткен чылын алды бизнес-төлеви-
лелди амыдыралга боттандырып
сайзырадырынга грант деткимчени
берген.

Аныяк сайгарлыкчы Сүбедей Жу-
ковтуң «Сүбедейниң мастерскаязы
– кештен кылган ажилдар», Сайзаа-
на Байыр-оолдуң «Таалал» деп торт
кылыр төлевилелин болгаш өске-даа
бизнес төлевилелдерни деткээн.

Эрткен чылын 60 күрүне програм-
мазының 1,4 млн рубльди сайгар-
лыкчы аныяктарны деткииринче
угландырган.

/ Тываның Чазааның медээлеринден
РДЕМЧИК белеткээн.

Чурукту интернет четкизинден
алган.

ООО ЭНЕРГОСТРОЙ СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

Машинист автокрана ХСТ-25, г/п 25 т
Машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251.
Бригады: плотников, бетонщиков, отделочников.
Начальник ПТО
Инженер ПТО
Мастер СМР
Сварщики, газосварщики.
Разнорабочие

Тел: 89133515140, звонить в рабочее время.
Или по адресу ул. Колхозная 2а

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии АА
№ 01718001562858, выданный МБОУ СОШ № 2 г. Кызыла им. А.А. Алдын-оола
на имя Тадар-оола Долаана Омаковича, считать недействительным.

Тыва дыл болгаш бижик найыры

Улуг-Хем кожуунун 100 чыл оюнга, Шагаан-Арыг хоорайның 135 чылдаанынга тураскааткан «Тыва дыл, бижик найыры» Белдир-Кежиинге болуп эрткени.

Ук байырлалда шыдыраа, буга шыдыраа, ча адарының

бир хевири баг адары, кожа-мыктар, уран номчулга, тыва

ырылар мөөрейлери, «Билир сен бе» деп тыва чоннуң эт-хекселдеринге, аң-меңнеринге, үнүштеринге викторина, «Тыва дылым – дөзүм төөгүм» деп тыва дылга болгаш бижикке хамаарышкан ховар номнар делгелге болуп эрткен.

Национал школа хөгжүдер институттуң директору Е.М. Куулар «Тыва ырылар мөөрейинге» II черни ээлээн. Этнопедагогтук шинчилелдер лабораториязының ажилдакчызы А.К. Салчак «Билир сен бе?» деп мөөрейге II черни ээлээн. Аянмаа Салчак шыдыраа мөөрейинге база билин шенээн.

Тыва улустуң оюну «Баг адар» маргылдаага 60 адыгжы киришкен. Эң-не бичии адыгжы 13 харлыг Айза Шивит Шагаан-Арыг хоорайдан болган. Шыдыраа мөөрейин-

ге 30 ойнакчы ойнаан. Эң улуг ойнакчы – 74, а эң бичии ойнакчы 10 харлыг. Санкт-Петербург хоорайның сургуулу, 2022 чылда Европа чемпио-

ну Тамерлан Чындыгыр, ук мөөрейге тиилекчи болган.

/ Национал школа хөгжүдер институттуң медээзинден.

| ОРУК ОЗАЛ-ОНДАА |

Чолаачы – эң харыысалгалыг мергежил

Тываны «дугуйлар кырында республика» дээр болгай. Тус черниң социал-экономиктиг байдалында чолаачылар кончуг чугула болгаш дыка харыысалгалыг ажилдыг кижилер. Оларның ажылындан дыка хөй чүүлдер хамааржыр – эң ылаңгыя кижилерниң амы-тыны.

Бо чылдың февраль, май айларында Улуг-Хем кожуунун девискээринге өлүм-чидимниг автотранспорт айыыл-халаптары болган. Февраль 19-түнчү хунунде кежээ 6.00 шакта Р-257 оруктун 932-ги километринге «Лада Приора» чиик автомашинаның чолаачызы дыка дүрген халдып чорааш, оруктан хөлгезин чайылдыр туткан. Ол машинага олурган Арыг-Узүү суурнуң чурттакчызының амы-тыны үзүлгөн.

Ол-ла кежээ Шагаан-Арыг хоорайның Дружба кудумчунун оруунга «Тойота Надиа» машинасын Чодураа суурнуң чурттакчызы чая халыткан.

Дүрген чораан машина ойда дүшкен уржуунда 22 харлыг аныяк уруг чок болган.

2023 чылдың февраль 23-түнчү дүнезинде Р-257 автотранспортун 902-ги километринге ийи автомобиль үскүлешкен. Ооң уржуунда дөрт пассажир ол-ла черге амы-тынындан чарылганнар. Оларның бирээзи божуур четкен сааттыг ава. Озал-ондактың болган чылдагааны – «УАЗ-23632» маркалыг автомашинаның чолаачызы орукка шимчээш-кинниң уткуштур талазынче үне халдып, удур келген «Рено Логанга» машинасын чылча үстүргени. Ол чолаачы эзирик чорааны база истелге үезинде илерээн.

Бо чылдың май айның 23-түнчү хунунде Р-257 автотранспорт Кызыл кожуунун Оттук-Даш деп черге болган автотранспорт айыыл-халавы республиканың чурттакчы чонунуң кээргелин, хомудалын доюлдурган. Хөй кижилерниң килең-кылыын хайындырган. Чүге дээрже ол айыыл-халап-

ка Тываның чурттакчыларынга ат-сураа эки билдингир, чоннуң кадыының камгала-лынга улуг үлүг-хуузу кирип турган, дээди эртемниг, бедик мергежилдиг аныяк эмчи уруглар амы-тынындан чарылганнар.

Эрткен чазын май 23-те болган автомобиль айыыл-халавы хөйну көргөн шагдааларны безин чаржындырган – үскүлешкен үш машина болгаш оларның пассажирлери өрттенип калган. Кайы машинаның чолаачызы буруулуг дээрзин тодарадыры дыка берге болган. Орукка шимчээш-кинниң удур талазынче дүрген үне халыткан чолаачы буруулуг деп түңнелди үндүргөн.

Эмчилерниң өлүм-чидими-биле холбаалыг ол айыыл-халап дугайында дыңнааш, чолаачы бүрүз овартынар болгу дег. Ындыг чүве кайда боор! Чолаачыларның азы чолаачы мен дээр кижилерниң буруузу-биле автотранспорт озал-он-

дактары уламчылавышаан. Чижээлээрге, бо чылдың июнь 8-те ол-ла Р-257 автотранспорт «Honda Stepwgn Spada» машинаның чолаачызы удур шимчээш-кин талазынче үне халыткаш, уткуштур келген машинага үстүргеш, боду өлгөн.

«Өлүм сөөрткен» чолаачылар бар. Оларның машиналарына олурбаңар! Ындыг чолаачы силерниң таныыр кижинер, төрелиңер, харын-даа ада-иеңер-даа, машиназынга душ бооп олурупканыңар көңүс танывазыңар кижин-даа бооп болур. Бир эвес чолаачы орукка шимчээш-кинниң дүрүмнерин сагывас, хөлүн эрттир дүрген халдыр азы эзирик болза, ооң машиназындан дүжүп кааны-ла дээр. Ынчанмас болзуңарза, ол силерни чедер чериңерге эвес, а өлүмге чедирип болур. Бо сөс-домак каржы кылдыр дыңналыр чадавас. «Өлүм сөөрткен» чолаачыларның буруузу-биле 10-10 кижилер амы-тынындан чылдың-на

Тываның оруктарында чарлып турар.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле республиканың кол автооруктарында орук-патруль доскуулдарын катап тургузуп эгелээн. Чаа-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарда ыңдыг доскуулдар ажилдап турар. Орукка автотранспорт шимчээш-кинниң хайгаараарына дыка эптиг черде, Чадаана биле Чаа-Хөл хемнерни кежир туткан көвүрүглерниң аксында бо доскуулдарны корум-чурум чок, эң ылаңгыя эзирик чолаачылар оя-кыя халдыр аргазы-даа чок.

Оруктарга дыка хөй шагдааларны, доскуулдарны километр санынга-даа тургузуп каарга, чолаачы бүрүз корум-чурумнуң болбас, машина-балгат башкарарының дүрүмнерин сагывас, машиназынга олуртуп алганы кижин бүрүзүнүң амы-тыны дээш харыысалгалыын медресеп шыдавас болза, чолаачыларның боттарының буруузу-биле оруктарга озал-ондак эвээжес.

Чолаачы эң харыысалгалыг ажилдыг кижилерниң бирээзи.

/ Шаңгыр-оол ЛОПСАН.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

«Тыва медиатрупп» ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94

Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация техно-
логиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федерал-
дыг албанның Енисей эргелели
«Шын» солунну 18.10.2022 чылда
бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бода-
лары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыг саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадылары дээш
авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуң почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
3085 көзөк

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛGAZY:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10